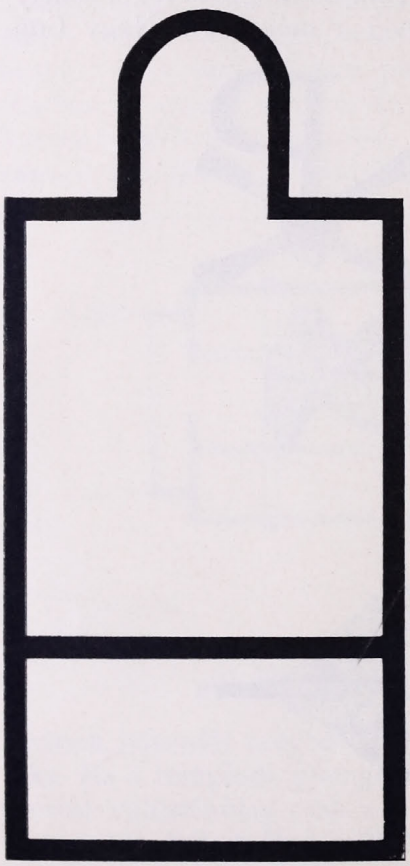
5. **Tótvázsony**. 1757-ben találtak itt egy bronztáblát. Felirata : A ☧ Ω Claudia H | elpis cum fi | lia et filio | in pace. Avi | a f(ecit).

Ezt a sírfeliratot Mommsen a CIL. III. kötetében a hamisak közt hozza 208* alatt. Először Weszprémi publikálta[1], s tőle vette át Katancsich.[2] Mommsen megjegyzése róla többek között : «Keresztény formulák olyan ritkák ezen a vidéken, hogy ezt a hamisítótól készítettet semmi módon sem lehet elfogadni.»[3] Erre a kifogásra rácáfolnak azóta a környéken minél nagyobb számban felbukkanó keresztény-római emlékek. A kifogásolt keresztény bevezető formula is azóta több sírkőről ismeretes Pannoniában.[4]

49. A kisdiósi temetőkápolna.

*

6. **Kisdiós-puszta** (Veszprém m.). 1868-ban egy római, téglából és terméskőből összerakott sírt találtak, amelynek fedőlapja egy feliratos sírkő. Römer másodkézből közli a sírkő feliratát az *Archaeologiai Közlemények* VII, 1868, 185. lapján, s a CIL. III. kötetében a 6480. szám alatt találjuk meg. Legutóbb Jankó László írt róla az *Archaeologiai Értesítő* XLII, 1928, 207—210. lapjain. A sírkő az I. és II. század fordulójáról való, s itt másodlagos felhasználásban szerepelt. Az a szokás, hogy a korábbi századok sírköveiből építsenek földbeásott koporsókat, a késő-római kor jellemző vonása. A IV. századból ismerünk ilyen sírokat nagyszámban végig a pannoniai Duna mentén. Kérdéses azonban még, hogy ez a szokás menynyire megy át az V. századba. Akik ilyen sírokat készítettek, elsősorban még rómaiak lehettek, de a további kutatás feladata lesz, hogy megállapítsa, milyen mértékben szerepelnek soraik között a birodalom kebelébe befogadott germánok is.

Ezen sír közelében, amint Römer írja, minduntalan találnak római sírokat az árkolások alkalmával, de ezek mind szétromboltatnak. Fontos azonban az a közlése, hogy a sírok közelében épületmaradvány is előkerült.

[1] *Weszprémi*, Biogr. med. II. 2, 436 l.
[2] *Katancsich*, Geogr. I. 439. l.
[3] «Christiani tituli in his partibus tam rari sunt, ut talis a falsario prolatus nullo modo admittendus sit.»
[4] V. ö. CIL. III. 10,232, 10,233. (Mitrovicza). — Hamisított voltát kétségbe vontam már korábban. V. ö. Theológiai Szemle, V. 1929. 162. l., 39. jegyzet.

Ide iktatjuk a leírását : «A leírt sírtól mintegy 200—300 ölnyire észak felé találtak egy épületalapot, melynek két részletéből a nagyobbik 44′ hosszú és 38′ széles, közepén 12′-nyi szélességben 16′-nyira ugrik ki egy félkör, s ettől északra egy másik osztály van $19^1/_2$′-nyi hosszúsággal. A falak 2′ vastag terméskőből valók. Körülötte sok párkányos tégla találtatik».

Gerecze a «*Magyarország Műemlékei*» II. kötetének 1005. lapján említést tesz a diósi maradványokról, s Rómer jegyzőkönyveit idézi (XXXVI. csomag). Ezek után feltehettük, hogy Rómer valami alaprajzot is kapott erről az épületmaradványról. A Műemlékek Országos Bizottságának irattárában dr. Szőnyi Ottó segítségével utána is néztünk a Gereczétől megadott jegyzőkönyvnek, de abban semmi nyomát sem találtuk a diósi maradványoknak. Gerecze tehát rosszul adta meg a jegyzőkönyv számát.

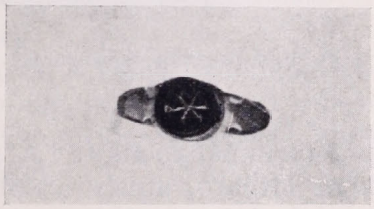
Így nem maradt más hátra, mint az, hogy Rómer leírása nyomán rajzoljuk meg az épületmaradványt (49. kép).

Az épület alaprajza templomnak felel meg. A cella hosszúsága 13·90 m, szélessége 12 m, közepén apszisszerű kiugrás van, amelynek hossza 5·06 m. A cellához északi oldalról egy 6·16 m hosszúságú előcsarnok *(narthex)* csatlakozik. Ajtóbejáratok helyeiről nem történik említés. Egy késő-római temető területén ilyen építmény nem lehet más, mint egy temetői kápolna, ez pedig keresztény szokásra vall.

V. Brigetio (Ószőny) és környéke.

1. **Ószőny.** Területén fekszik a második nagy magyarországi római táborhely, *Brigetio*.[1] Kereszteny emlékei a következők:

Ezüstgyűrű a bécsi Kunsthistorisches Museumban (A. S. nr. Vii, 770. A. J. 1891—93, 280), amely a Spöttl-gyüjteményből szerezte (50. kép.) A gyűrűbe helyezett carneolkőben egy fekvő bevésett Constantinus-féle Krisztus-monogrammot láthatunk.[2]

50. A brigetiói ezüstgyűrű.

Agyagmécses a Jókai kultúr-egyesület gyüjteményében a megszállott Komáromban. Formájára nézve a IV. századi keresztény mécsek formájával egyező. Fedőlapját, a diskust Nagy Constantinus-féle Krisztus-monogramm díszíti, amelynek azonban a P betüjét fordított helyzetben kapjuk: ꟼ. A keresztszáraknál egy-egy szelelő kerek nyílás, kerületén a 12 apostol durván megmunkált képével (51. kép). Ez a mécses így teljesen fenntartott párja

[1] Történetére lásd : *CIL.* III, 539. lap. — *Kuzsinszky*, Brigetio címszó a *Pecz*-féle Ókori Lexikonban ; *C. Patsch*, PW-RE. Brigetio címszó, V. 847—851. hasáb. — *A. Graf*, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. 1936. 90. sköv. ll.

[2] Fényképét Bankó udvari tanácsos, igazgató szívességéből közölhetem.

annak a darabnak, amelyet Czobor közölt az Egyházművészeti Lapok 1883. évfolyam 245—246. lapján, a 31. ábrán. Ezt a darabot is Ószőnyben találták, s a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik. Ez a töredék csak a lámpa fogójából és a fedőlap egy részéből áll, hasonlókép fordított Krisztus-monogramm képével (52. kép).[1]

Csontból faragott *amulett*, amely egy halat ábrázol, közepén átlyukasztva, hogy felakasztva hordani lehessen. A Magyar Nemzeti Múzeumba került, s Czobor, első ismertetője.[2] kereszténynek tartotta. Egy delfint ábrázoló csontamulett van a Jókai kultúregyesület gyüjteményében is, de szerintem mind a két tárgy kereszténysége kétséges.

51. Egy brigetiói ókeresztény mécses.

Borsos István a pápai református főiskola gyüjteményébe került ószőnyi pecsétgyűrűről emlékezik meg, bronzlapjában vonalakkal, amelyeket Krisztus-monogrammra is lehet magyarázni.[3] Egy szőnyi vésett gemma felírata: HOSPITA FELIX VIVAS.[4] A *vivas* kifejezés ugyan maga még nem bizonyít a kereszténység mellett, de a keresztények által erősen használt volta miatt tartottuk felemlítendőnek.

Vas diatretum maradványa az ószőnyi tábor területéről (Tuzsla-gyüjtemény, Budapest). Feliratának töredéke: [VI]VAS I [N . . .] nyomán kereszténynek kell tartanunk. Ezt a darabot az Arch. Ért. XLIV, 1930, 77. s következő lapokon ismertettem, ahol a többi magyarországi vas diatretumokra is kitértem.[5]

Az őszőnyi római kori leletek között legnagyobb jelentőségű az a bronzba vésett törvénytábla, amely az egykori tábor praetoriumában állott.[6] A felirat elején egy egyenesszárú kereszt bevésett képe látható, amely azonban nem igen lehet egykorú magának a tábla vésésének korával. Ezen jel keresztény jellegét Seston is igazoltnak veszi.[7]

[1] V. ö. *D. Iványi*, Die pannonischen Lampen. 1935. 989. szám. XL. tábla, 8. kép.

[2] *Czobor*, Egyházművészeti Lapok. I. 1880. 128. lap; III. 1883. 244. lap. Arch. Ért. Régi folyam XIV. 1880. 173. lap.

[3] *Arch. Ért.* XIX. 1899. 150. lap. Ezt a gyűrűt személyesen nem láttam.

[4] *CIL.* III. 6021. 1.

[5] Nem érdektelen felemlíteni, hogy a *Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város története* c. munka 395. oldalán a következőket olvashatjuk: «Majkon (Komárom vm.), Tatához közel, 1852-ben régi őskeresztény rézkeresztet ástak ki a földből, amelyre tisztán látható cyrill betűk vannak vésve. Sasinek szerint a kereszt az itt működő Cyrill és Methód-féle szerzetesektől ered». E keresztet eddig nem volt alkalmam személyesen is láthatni, s így hitelességét ellenőrizni.

[6] *Paulovics* I., Az ószőnyi törvénytábla. (Arch. Hung. XX. 1936.)

[7] *W. Seston*, Rev. d. étud. ancien. 1937. 212. sköv. ll. Alföldi András szíves közlése.

2. **Leányvár.** A Duna balpartján fekszik, kissé keletre a Vág és Duna összefolyásától, Izsa község közelében. Kétséget kizárólag Ptolemaios Celamantia-jával azonosítható.[1] Brigetio ellenerődje volt, s az 1906 és következő években Tóth Kurucz János ásatta fel.[2] A castrum délnyugati saroktornyán átfutó csatorna, amely a táboron kívül a Dunáig folytatódott, korábbi kövekből volt építve, s ezek között több feliratos is került elő. Ezeket először Kurucz mutatta be képben[3], s ismertette a Duna-balparti római emlékekről szóló dolgozatában.[4] Erről a két publikációról nem tudva, Kubitschek is megemlékezik két feliratos kőről.[5] Ezek a feliratos kövek a kis erőd legutolsó helyreállítási munkálatai alkalmával kerültek a csatornába, a Kr. utáni IV. század 60—70-es éveiben, amikor I. Valentinianus lázasan dolgozott a dunai limes megerősítésén[6].

1. Egyszerű, hornyolt kerettel szegélyezett kőlap. Méretei fent 64, alul 60 cm; magassága 51 cm, vastagsága 19 cm. A kövön egy, a mainál korábbi felirat nyomai is megvannak, de már nem oldhatók fel; a második, fiatalabb felirat Kubitschek nyomán:

+ DIONISIA—VIDUA.

52. Egy brigetiói mécses töredéke.

Kubitschek megjegyzi, hogy «a betűk a 400 év körüli időre mutatnak. A kereszt eléggé biztosított, a *vidua* szó keresztény értelmezése ezzel biztosnak mondható».

2. Egyszerű kettős vonallal keretezett felirat. A kőlap szélessége 49·5 cm, a baloldala 45, a jobboldala 38 cm magas, vastagsága 10—12 cm. A kő alsó része letörött. Olvasása Kubitschek után: *Tu. qui (h)ic oras Justiane| in mente (h)abe| Nunniane(m) ma|tre(m) tu[a(m)]?* E két kő eredetéről meg kell jegyeznünk, hogy nem biztos, hogy eredetileg is a leányvári erődben, vagy annak környékén, szóval a Duna balpartján állottak. Ott még temető vagy sírok nyomaira sem akadtak. Minden valószínűség szerint Brigetio-ból hozták át az ottani keresztény temetőből, amikor az erőd kijavításakor kőanyagra volt szükségük.

*

[1] Ptol. II. 11. 30: Κελαμαντία; Finály, Nomenclator et indices ad formam partium Imp. Rom. intra fines R. Hungariae. 1912. 31. l.; *A. Graf*, i. m., 132. l.; *Juhász Györgyi*, Die Sigillaten von Brigetio. (Diss. Pann. Ser. II. 3. sz. 23 köv. ll.)

[2] *Tóth Kurucz János*, Komárom vármegyei és Városi Múzeumegyesület Értesítője. 1906. 40—68.; 1907. 42—56.; 1908. 46—55.; 1909. 90—94. ll. — *Kurucz*, Római nyomok a pannoniai Duna-limes balpartján. 1914. 29—47. ll.

[3] *Kurucz*, i. m., 1907. 49. lap.

[4] *Kurucz*, Római nyomok ... 47. lap.

[5] Römerfunde von Eisenstadt. 1926. 56. l.

[6] Ezt bizonyítják a feliratos téglabélyegek is. *Kurucz*, i. m., 1907. 54.; 1908. 54.; *u. a.*, Római nyomok ... 41. l.

3. **Tata.** Aranygyűrű a Nemzeti Múzeum Történeti osztályában (Leltári szám: 103(1889.).[1] A gyűrű külső alakjára nézve egy sokszögű karikához hasonlít.[2] Felirata: ☩ PAXP|OP|TA|NTI|DO|RIN|VI|DE|N|TI. A felirat első szava előfordul gyűrűkön is, így a Victoria and Albert Museum (South Kensigton) egy kölni eredetű gyűrűjén: *ave|pax*,[3] egy erloni (Aisne) frank sírból előkerült gyűrűn pedig csak *pax* olvasható.[4] Feliratunk második szavában P|OP|TA|NTI-ban a harmadik betű helyesen R, csak a véső tévedése folytán lett P; így ennek a két első szónak a feloldása ☩ *pax portanti*, míg a következő: DO|RIN|VI|DE|N|TI feloldása *dor(mitio) invidenti*. Ilyen szövegű felirat a keresztény epigraphiában előttem még ismeretlen. Értelemben és azonos szavak használatában rokon feliratot azonban többet ismerünk. A dormitio használatára, s a pax-al való összetételére elég, ha itt csak *Diehl*, Inscriptiones latinae christianae veteres 3197—3237. számait idézzük. E két szónak kapcsolata a keresztény sírfeliratok szövegezésével rokon zsidó sírfeliratokon is gyakran előfordul. Egy galliai zsidó felirat pedig, amelyre Alföldi András volt szíves figyelmeztetni, az invideo más értelmű felhasználását is mutatja.[5] Itt az *oculi invidiosi crepent* kifejezés használata merő ellentéte a tatai gyűrű felirata szellemének. Ennek a galliai zsidó feliratnak a kifejezését azonban ismerjük egy ezüst, niellóval díszített római csatról, amely Sv. Juraj-on került elő: INVIDI CREPENT. Gyűrűnk kora a Kr. utáni IV. század utolsó évtizedeibe vagy a következő V. század elejére helyezhető.[6]

*

4. **Császár.** Császár község közelében egymás mellett három olyan sírt találtak, amelyeknél egy korábbi kor emlékeit, felirattal ellátott díszes sírköveket és oltárköveket használtak fel, s ezekből és téglákból állították össze a sírokat.[7] A sírok keletelése északkelet-délnyugat irányú. A halottak fejei a sírok délnyugati oldalán feküdtek. A sírok mellékletei díszes nagy üvegedények, fülbevalók, nyakgyöngyök, s ezeken kívül minden sírban a halottak lábaihoz helyezett bronzborítással díszített faszekrénykék. Ezek közül az első sírban talált ládika veretei közt keresztény tárgyú jelenet is akadt. A második sír ládikáját tisztán mitologikus tárgyú jelenetek dísz-

[1] *Nagy L.*, Arch. Ért. XLIV. 1930. 243. sköv. ll.

[2] E gyűrűformára lásd: *Henkel*, Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete. 219. sköv. ll. — *Marschall*, Catalogue of the Finger Rings, greek, etruscan and roman. XLVII. tábla, 22. kép., 640. sköv. szám.

[3] CIL. XIII. 3. 10,024. 192.; *Henkel*, i. m., 54. lap, XX. tábla, 395. szám.

[4] *Espérandieu*, Rev. épigr. IV. 1899. VII. tábla, 1375. szám. — *Pilloy*, Bull. du comité arch. 1900. LVII. l. — *CIL.* XIII. 3. 10,024. 107; *Diehl*, Inscr. lat. christ. vet. 2298. jegyzet.

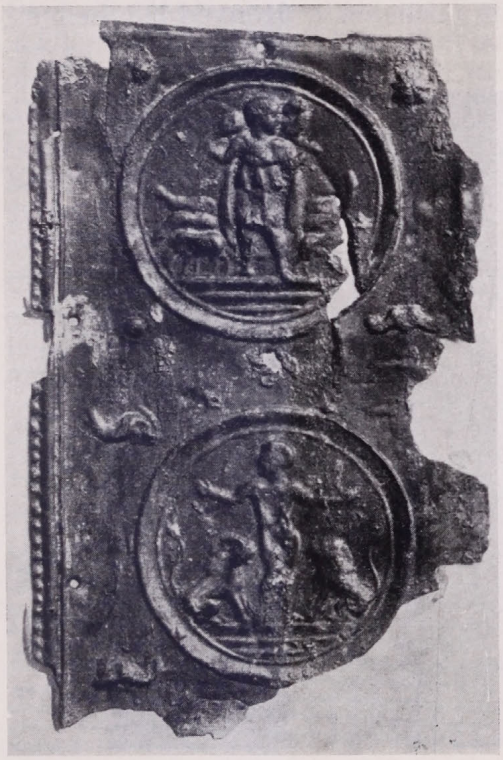
[5] Hozza: *Le Blant*, Nouveau récueil, 319; újabban képpel láthatjuk: *Reinach*, Catal. ill. du musée des antiqu. nat. I², 1926. 81. lap, 68. kép.

[6] *Vjesnik* IV, 1899/1900. 182. sköv. ll., 68. kép. Összevetésre felhozhatjuk a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum gyűrűjét. *CIL.* III. 10,189. 16; *Zangemeister*, Mitth. des germ. Nationalmuseums. 1890. 42. sköv. ll.

[7] *Mahler*, Arch. Ért. XXII. 1902. 24. sköv. ll.; *Kuzsinszky*, u. ott 28. sköv. ll.; *CIL.* III. 15,188. 1—4.

tették. A harmadik sír ládikája elpusztult, csak a fogók és egy kevés veretrészlet maradt meg.

A császári első sír ékszertartó ládikájának veretdíszét először Hampel írta le,[1] utána Supka ismertette. A veretek ábrázolásai a következők: Hét árkád alatt egy-egy férfi és női alakot látunk; ezek a hét égitestet jelképezik. A sort Saturnus nyitja meg, majd Sol, Luna, Mars, Mercurius, Jupiter, Venus következnek. Egy másik árkádsorból négy darab maradt meg, s ezek az évszakok megszemélyesítői. Az oldalsó két lemezen egymás

53. A császári ládaveret részlete.

54. A császári ládaveret részlete.

felett két-két medaillonba foglalt jelenet látható. Baloldalon fent (53. kép) a *Jó Pásztor* a nyájával, alatta *Dániel* az oroszlánok között. A jobboldali lemezen fent Supka szerint «ismét egy christológiai jelenetet kell látnunk (vagy a Fenséget a berlini múzeum kisázsiai pyxisének értelmében, vagy a hegyi beszédet), amit én azért hangsúlyozok, mivel Hampel a maga részéről ezt a jelenetet az egyiptomi Józsefre magyarázta, aki testvéreit fogadja,

[1] *Hampel*, Arch. Ért. XXII. 1902, 38. sköv. ll., 17. sköv. kép. — *Supka*, i. m,. 168. sköv. ll., I. kép. — Megemlékezik róluk *Engelmann*, Arch. Ért. XXVIII. 1908. 244. sköv. ll. és a Röm. Mitt. XXIII. 1908. 358. l.

egy magyarázat, amelyhez az ókeresztény művészetből nem lehetne analógiát találni». Az alsó medaillon *Izsák* feláldozása. Ezeken kívül a keresztény tárgyú darabokon a medaillonok közt apró ábrázolások szerepelnek: égő csillag(?), kagyló, kígyó, delfin, idolum, fica (54. kép.)

*

5. **Győr.** Arrabona [1] területén kevés nyom mutat fel keresztény jelleget.

Bronzgyűrűn egyenesszárú kereszt, homorú bevéséssel a bencés gimnázium gyüjteményében. Találták a város területén a Honvéd-ligetben el-

55. Egy kisárpási ládaveret töredéke.

ülő késő-római temető egyik sírjában más tárgyakkal vegyesen, I. Constantinus, Constans és II. Constantius érmeivel együtt.[2]

Zománcos edény, amely egy női alakot ábrázol, s nedves állapotban, az égetés előtti bevésett felirata: IENVARIE PIE ZESES. Lelhelye a későrómai temető egyik sírja.[3]

[1] Történetére lásd: *Kuzsinszky*, Arrabona címszó a Pecz-féle Ókori Lexikonban. I. 239. l.— *A. Graf*, i. m., 88. l.

[2] *Börzsönyi*, Arch. Ért. XXIV. 1904. 254. sköv. ll.

[3] *Lovas* közölte először képét egy közismert olasz folyóiratban.

Mécses. Fedőlapján a discusban ☧ alakú Krisztus monogramm, két oldalán szellőző nyílásokkal. A keretet egyszerű köralakú ornamensek alkotják. Fenekén Ꝑ jelzés.[1]

*

6. **Kisárpás.** Legújabban több késő-római sírt tártak fel, amelyeknek a jelentőségét a sírokban talált iparművészeti ládaveretek tették közismertté. Ezeket Lovas Elemér[2] és Paulovics István[3] ismertették, s művészeti jelentőségükről megemlékezett a trieri múzeum igazgatója Krüger is.[4] Paulovics ásatásai nyomán egy olyan töredék is került elő, (55. kép.) amelynek keresztény jellegét kétségbevonni nem lehet, mert az egyik alak jobboldalán a Krisztus monogramm fordul elő. A darab nagyon töredékes. Minden esetre megmaradt az ifjú Jó Pásztor alakja, aki jobbkezével egy erősen rongált dolog felé nyúl, s ez nem lehet más, mint a Mózesből fiatalított Krisztus egyik csodatétele, amint a sziklából vizet fakaszt. Ez a legmeggyőzőbb véleményünk a ládaveret töredékes volta miatt, bár gondolhatnánk arra is, hogy amint a pannoniai vereteket ismerjük, Lázár feltámasztásával is állhatnánk szemben. A ládaveret kísérő díszítései, az alatta álló állatfríz, nemcsak feltételezi, hanem jogossá teszi azt a megállapításunkat, hogy pannoniai helyi gyár alkotása.

VI. Savaria (Szombathely) és Északnyugat-Pannonia.

1. **Szombathely.** A római *Savaria*[5] területén fekszik Szombathely. Legfontosabb út mellett feküdvén, amely Aquileiából kiindulva Carnuntumban és Vindobonában végződött, közvetítette a kereszténységet is a nyugatpannoniai vidék számára. Keresztény-római feliratos emlékekben a leggazdagabb lelőhely Magyarország területén. Feliratos emlékei a következők :[6]

1. *In dm bone memorie Aeliae Ka|lendine fideli, matri dulcissim|ae, qui*

[1] Valószínűleg ezt a mécsest említi *Balics*, A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig. 103. lap. — Két Krisztus-monogrammos mécses van a Magyar Nemzeti Múzeumban is, de ezek oda a Ráth-gyüjteményből kerültek s valószínűleg Rómából valók. Lásd : *Czobor*, Arch. Ért. 1879. 169—180. ll. ; *u. a.*, A keresztény műarcheológia encyclopédiája. 157. l., 103. kép. — A föntebbi Ꝑ jelzésű mécseshez lásd : *D. Iványi*, Die pannonischen Lampen. 989. sz. LXXVI. tábla, 7. kép. Az összevont *P* és *E* betűk feloldását *p(alma) e(merita)*-t bőven tárgyalja : *Alföldi*, Num. Közl. 1931—32. 1. sköv. ll.

[2] *Arch Ért.* XLI. 1927. 204—209. ll., 103—107. képek.

[3] *Arch Ért.* XLI. 1927. 202—204. ll.

[4] *Trierer Zeitschr.* IV. 1929. 40—41. ll., 2. kép.

[5] V. ö. *CIL.* 525. l. — *Kuzsinszky*, Savaria címszó a Pecz-féle Ókori Lexikonban. II. 721—723 l. — *Vulič*, PW-RE. Savaria címszó. II. sorozat, III. kötet, 249—250 ; *Graf*, i. m. 70. sköv. ll.

[6] *Diehl* leközli a CIL. III. 4185. sz. feliratot is. Lásd : *Diehl*, 296. sz. *Kubitschek*, Zur Frage der Ausbreitung des Christentums in Pannonien (S. A. aus den Blättern des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich. 1897) 14—15. ll. a 16—21. számok alatt adja a szombathelyi feliratokat, de elhagyja a CIL. III. 4190. számút. Ezekről a feliratokról megemlékezik még *Czobor* és *Gyárfás* is idézett munkáikban. Jelen alkalommal közöljük először képeiket fényképekben, melyeket Paulovics dr. volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

vixit annos n(umero) LX. Aelii M|ucianis, Bassus, Paulinian|[5]|us et Paulus fili pientissimi | memoriam posuerunt.[1]

2. ☧ *bone memoriae- | in deo vivatis | Aurr. Fla(v)ini et Leonis|[5]| conlactanei fideles et | innocentes. Aur. Flavia|nus et Nemesius par(e)n(tes) mo(numentum) | fec.*[2] (56. kép.)

3. *Bone memoriae in deo | vivas Aur. Jodorus civ(is) | Graec(us) ex*

56. Két kis testvér: Aur. Flavinus és Leo sírköve Savariából.

reg(ione) Ladic(ena) q(ui) vix(it) an. L, et Aur. Eron|[5]| toni an. II et Aur. Celsi|ne m. Viiii Aur. Domnica u|xor con(iugi) car(issimo) et fil(iis) dul(cissimis) | mem(oriam) viva fecit. (57. kép.)[3]

[1] Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. CIL. III. 4217. *Rómer-Desjardins,* Acta musei nationalis hungarici. (A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. 1873. 208. szám.) *Diehl.* 1376. szám. Az első sor in dm-t Kubitschek és Diehl in d(o)m(ino) oldják fel.

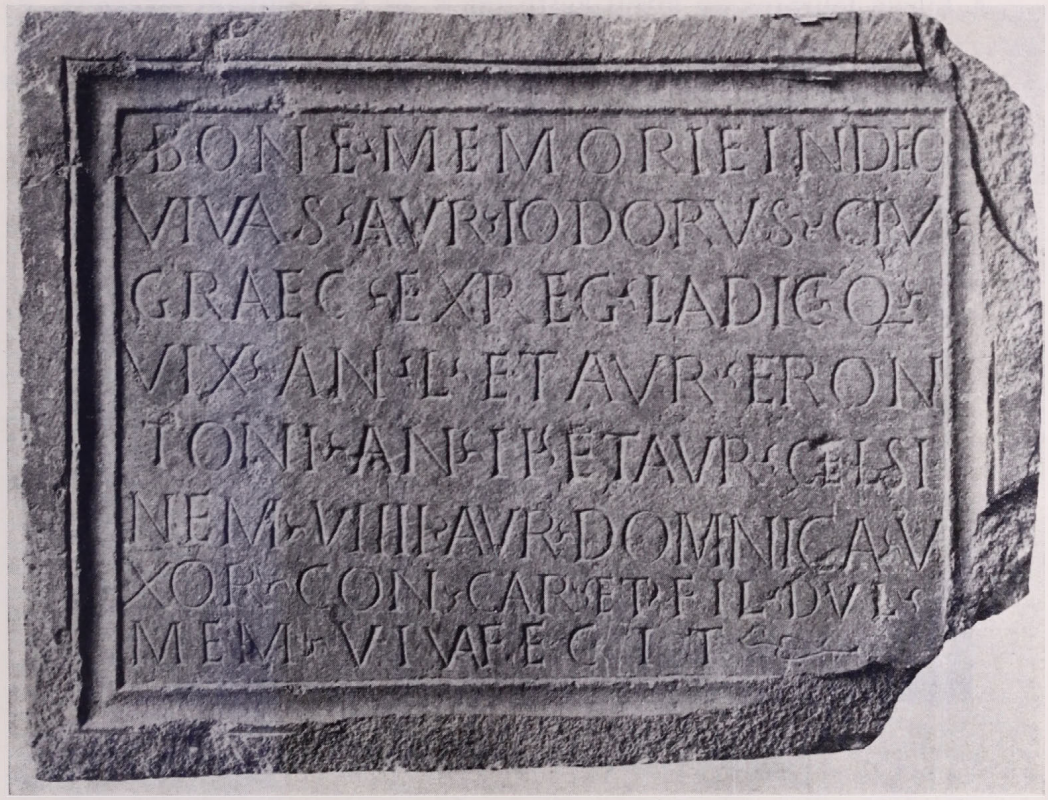
[2] Szombathely. Városi Múzeum. *CIL.* III. 4218. *Diehl,* 2208. szám. A Corpusban a második sorban Elaini van Fla(v)ini helyett.

[3] Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. *CIL.* III. 4220. *Rómer—Desjardins,* 207. sz. *Diehl,* 2201. 2. sor Jodorus helyett Diehl szerint talán Zodorus. 4. sor Erontoni=Frontoni.

4. *Bonae m[emoriae . . .* töredék.[1]

5. *Bene memorandae co|niugi dulcissimae | que vix. an. XX, m. V, Fl. Pomenti|us Aur. Justinae maritus|[5]| et vector, nam et protecto|r contra votum memo|riam posuit.*[2]

6. *L. Maximine, vivas | in deo. Aurelia|[·]-hernilla coniux | fecit Maximino|[5]|* (sic) *centurioni caro suo | benemerito virgi|nio suo mem(oriam) posu|it. ann. [vi]xit XLVi.* (58. kép.)[3]

57. Aur. Jodorus sírköve Savariából.

7. ⁂ | (in circulo) | *memoriam pictoribus | duobis pelegrinis Launioni | vixit annis L et dies Xi | et Secundinus vixit anni[s]|[5]| XXV et dies Vii [f]ecerunt collegas f[. . .]* (59. kép).[4]

8. *hic . po . si . tus . est . Fl|o . ren . ti . nus . in . ⟨t⟩ans . qui|vi . xit . annos . sep .*

[1] Szombathely, Városi Múzeum. *CIL.* III. 10,935.

[2] A szent Márton székesegyház falában állott, jelenleg elveszett. *CIL.* III. 4186. *Diehl,* 474.—5. sor vector helyett Laziusnál és Verantiusnál lector. (CIL. III. 1751. l.)

[3] Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. *CIL.* III. 4190. *Diehl,* 401. *Rómer—Desjardins,* 135.

[4] Szombathely, Városi Múzeum. *CIL.* III. 4222. *Diehl,* 670. A 6. sor Diehl szerint fratribus vagy funus.

tem|et . re . qui . em . ad . ce . pit . in de . o | pa . tre . nos . tro . et . Hris . to . e . ius.[1]

9. *Nammius Quintus | custor cymiteri | an. LXXXVi | et Aurelia | Irene coniux an. LXiXi.*

Ezt a sírkövet a jelen század elején találták Szombathelyen, s N(eogrády) G(ilbert) ismertette röviden. «*A szombathelyi kir. katholikus főgimnázium Értesítője*» 1904—1905. évfolyam 9—10. lapjain. A nő életkorának a jelzésénél a LXiX után még egy I-alakú jel felső része maradt meg, mely így az évszámok szokatlan jelzését mutatja.

A kilenc feliratos kő közül kettő (az 5. és 8. számúak) elveszett, de

58. L. Maximinus sírköve Savariából.

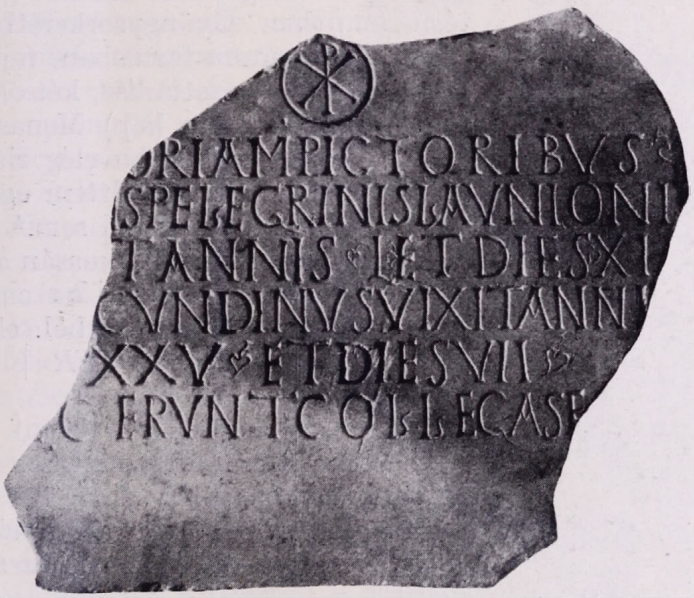
leírásuk idején a szombathelyi székesegyház falában állottak. A 2. és 7. számúakról megemlékezik Varsányi[2], s lelhelyüket a legkésőbbi savariai temetőbe helyezi, amely a Szent Márton-kolostor közelében a Szent Mártonról nevezett külvárosban terült el. A 7. számú követ le is rajzolta, s ezt a rajzot a Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottságának levéltárában láttam. Ez a sírkő egy *tubi*-ból (melegvezető, üreges tégla) összerakott téglasír tetejét fedte le. Ebből a temetőből való a CIL. III 4185, amelyet Diehl 206. szám alatt hoz le, azonban mi elhagytuk. Innen való a 3. számú sírkövünk is. Az 1. és 6. számúak lelhelyére nézve Mommsen egyszerűen

[1] A szombathelyi székesegyházban az egyik oltár feletti szegletben állott, jelenleg elveszett. *CIL.* III. 4221 = 10,934. *Diehl*, 3298. (158.)

[2] *Varsányi*, Arch. Ért. Régi folyam. IV. 1871. 213—218. ll.

Savariát jelzi ; egyelőre közelebbit lelhelyeikről nem sikerült megtudnom. A 9. számú sírkő lelhelye már a «*custor cymiteri*» miatt is fontos, s ez is a többi keresztény sírkövek lelhelyeivel azonos. Így Szombathelyen egy keresztény temető jelenléte mutatható ki, amelynek egyházi alacsony tisztséget viselő őre volt. Ezen a helyen a keresztény-római hagyomány a középkor folyamán is tovább élt.

A keresztény-római temetőtől elválaszthatatlan a temetőbazilika, amely rendszerint egy-egy helyi mártir tiszteletére lett elnevezve, vagy esetleg az ott is volt eltemetve. Így például Pannoniában, Sirmiumban Sinerotast tisztelték egy temetői bazilikában,[1] amely mellé szívesen temetkeztek, mint azt két felirat kitétele is bizonyítja . . . *ad domnum Synerotam* és *ad*

59. Két vándor keresztény festő sírköve Savariából.

beatu(m) Synerot(am) marture(m).[2] Savariában Quirinus sisciai püspök szenvedett vértanúhalált, akit Amantius helytartó a Sibaris-folyóba fullasztott, *cuius corpus non longe ab eodem loco ubi demersum fuerat, inventum est: ubi etiam locus orationis habetur. Sed ipsum sanctum corpus in basilica ad Scarabatensem portam depositum . . .*[3]

Temetőnk közelében folyik nem messze a Gyöngyös-patak, amely azonos az említett Sibarissal, s így e temető kápolnája valószínűleg a Quirinusnál említett *locus orationis* volt. Ez a locus orationis korábbi épület, míg a

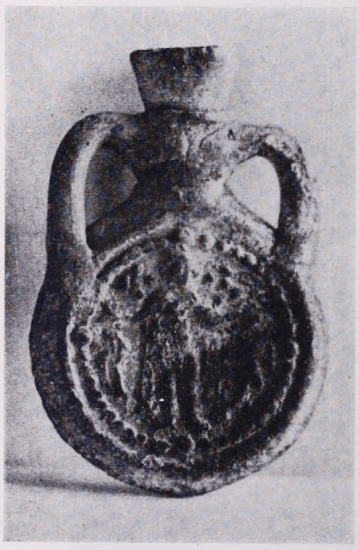
[1] *De Rossi*, Bull. di arch. crist. 1884—1885. 141—148. ll. — *Vjesnik*, VIII. 1888. 98. sköv. ll. — *Zeiller*, i. m., 188—189. ll.

[2] *CIL.* III. 10,233, 10,232. *Diehl*, 2182, 2183.

[3] *Ruinart*, Acta martyrum. Ratisbonae, 524. l.

bazilika, hová a szentet később temették, csak Nagy Constantinus türelmi rendelete után épülhetett fel. Ennek a temetői kápolnának emléke tovább élt a középkor folyamán, de összetévesztették Savaria másik nagy alakjával, Szent Mártonnal, a későbbi tours-i püspökkel. A két elveszett sírkő, az 5. és 8. számúak a középkori székesegyházban voltak befalazva, s ezekre vonatkozólag Friedrich-et idézhetjük,[1] aki szerint egy templomba befalazott ókeresztény sírkő azon a helyen egy korai keresztény templom létezését tételezi fel. Valóban a szombathelyi új székesegyház alapozásánál, római falak és mozaikművek is kerültek elő. Sírköveink között a IV. századinál korábbi egy sincs, de egyik sem lépi át az V. századot.

Menas ampolna. A szombathelyi múzeumba került mint helyi lelet egy 10 cm magas, két oldalán egyforma díszítésű ampolna. Gyöngysorkeretben közbül a szent alakja orans tartásban, feje két oldalán öt pontból álló rozettadísz, két oldalán a fekvő teve ábrázolása.[2] (60. kép). Menas ampolnák az európai tartományokban elég ritkák, Trierből és Kölnből ismeretes előttem egy-egy darab.[3] Nem hiányzik Aquileiából sem.[4]

60. A szombathelyi Menas ampolna.

Mécses, fedelének diszkuszán a hétágú gyertyatartó képével; hossza: 11 cm. (61. kép).[5]

Csattöredék, durva ezüstből, előlapján rossz felírással olvasható: *VTER | E | FELIX VIVAS.*[6]

*

2. **Porno.** Keresztény feliratos sírkő lelhelye. A felirat így hangzik:

Aspaliae filiae caris|simae fideli ann. XXV | Gaudentius vet. ex pp. si[l]|varum dominicarum,|[5]| et Crescentia parentes | fideles vivi fec. et sibi.[7]

*

3. **Sopron.** *(Scarabantia).* Bár irodalmi hagyomány alapján feltételezhető, hogy e helynek Szent Quirinus életében már népes keresztény gyülekezetével kell számolni, emlékek mégis eddig ezt nem támasztják alá. Bella Lajos, a «Múzeumi és Könyvtári Értesítő» harmadik kötetében ismertet egy római téglakarcolatot, amelyen egy keresztalakú tárgyat hordozó ember

[1] *H. Friedrich*, Die Anfänge des Christentums und die ersten Kirchengründungen in römischen Niederlassung ins Gebiet des Nieder- und Mittelrheins und der Mosel. Bonn. Jhb. CXXXI. 1926. 23. l.

[2] *G. Neogrády*, A szombathelyi kir. kath. főgimnázium Értesítője. 1904—1905. 1. sköv. ll.

[3] *W. Neuss*, Die Anfänge des Christentums im Rheinlande. 39., 60. ll., 88—89.

[4] *Brusin*, Aquileia, 217—218. ll.

[5] Fényképét Horváth Tibor kanonok úrnak köszönhetem. Lásd még *D. Iványi*, i. m. 986. sz. XL. tábla, 5. kép.

[6] *Kárpáti*, Sabariai régiségekről. Arch. Ért. XIX. 1899. 138. l.

[7] *CIL.* III. 4219. — *Diehl*, 352. sz.

vonásai láthatók. Ezzel mint rokondarabot a római Alexamenos graffitot állította szembe. Jelen alkalommal csak a leletstatisztika kedvéért említettük meg ; keresztény jellegét mi sem bizonyítja.

*

4. **Fertőfehéregyháza.** *(Donnerskirchen).*[1] Ezen a helyen az osztrák limeskutató, von Groller ezredes ásatott az 1910. és 1911. évek között. Ásatásairól egy rövid jelentést hozott az Archaeologiai Értesítő 1911. kötetében, 64. s következő lapokon. Az ásatásai egy nagykiterjedésű *villa rusticát* (vidéki major) hoztak napfényre. Az előkerült épületek között az egyik, amely Groller térképén III. számmal van jelölve,[2] nem más, mint egy kisméretű vidéki templom *(basilica rustica)*, hossza kb. 20 m, szélessége 10 m. A templom két részből áll, egy keskeny előcsarnokból (narthex) és egy hosszabb cellából. Berendezéséből nem maradt meg semmi, formájára olyan, amilyeneket másutt is gyakran találhatunk, például a pilismaróti táborban *(castra ad Herculem)*.[3] A fertőfehéregyházi kisméretű imaházban ellenben olyan töredékek kerültek elő, amelyek a keresztény archaeológiával foglalkozók figyelmét magukra vonták. Ezek a töredékek összeillesztve megmutatták, hogy egy ókeresztény oltárasztalhoz tartoztak, amilyenek nagyszámmal Korinthusban kerültek elő. A töredékeket Praschniker állította össze, és ezt közli Kubitschek is fent idézett művében.[4] Az emléknek jelentősége mindössze annyi, hogy a keresztény hit terjedését közel a limeshez is bizonyítja, és alátámasztja az egyházatyáknál gyakran olvasható véleményt, hogy a hit terjedése nemcsak a városon belül, hanem vidéki birtokokon is már lendületet vett a IV. században.

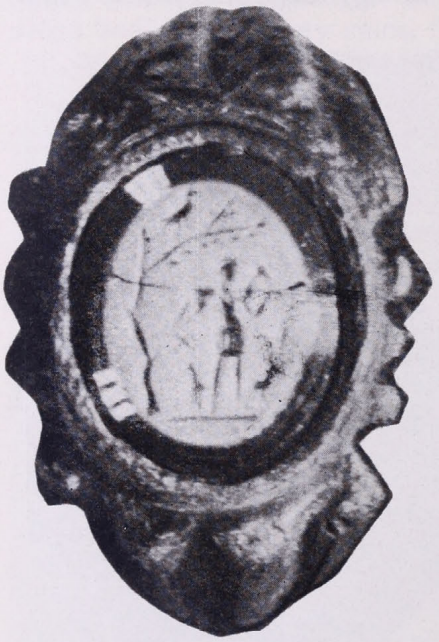

61. A szombathelyi zsidómécses.

*

[1] V. ö. *Graf*, i. m., 75 sköv. ll.
[2] Lásd : *W. Kubitschek*, Römerfunde von Eisenstadt, 49. l., 32. képét.
[3] *Finály G.*, Arch. Ért. XXVII. 1907 54. l., 15. kép.
[4] *Kubitschek*, i. m., 57. l., 34. kép.

5. **Au am Leitheberge.**[1] Egy késő-római temető területén olyan épületromok kerültek elő, amelyek a bennük talált faragványok, oszlopdíszek nyomán csak a pannoniai római uralom utolsó évtizedeiből származhattak. A kisméretű oszlopok analógiáit, mint az ókeresztény templomi berendezkedéshez tartozó tárgyakat Noricumban éppúgy megtalálták, mint Pannonia területén, pl. Kékkúton. Ez a késő-római temető egy korai, még a keltaság első nyomait magán viselő temetőre telepedett rá. A késő-római temető keresztény jellegét *Schober* után[2] elismerte *Kubitschek*,[3] *Novotny*[4] és *Egger* is osztozott véleményükben.[5]

62. A carnuntumi gemma a Jó Pásztor ábrázolással.

*

6. **Carnuntum** (*Petronell* és *Deutsch-Altenburg*) lakosságának részben keresztény voltát bizonyító adatokat először Deimel gyüjtötte össze.[6] Foglalkozott vele Kubitschek is.[7] A második amphitheatrum feltárásával kapcsolatban kereszténységének jelentőségére rámutatott Egger.[8] Legnevezetesebb keresztény emléke a második amphitheatrum déli kapujában előkerült keresztelő építménynek a medencéje. Ezt egy későbbi beépítménynek kell tartanunk, amikor már az amphitheatrum véres játékaival a keresztény hit nyomására szakítottak. Természetesen egy keresztelő-medencét nem képzelhetünk el keresztelő-kápolna nélkül, amelylyel együtt egy bazilikához tartozhatott. Került is két olyan kőfaragvány elő, az egyik szőlővenyigével, a másik egy tálra helyezett hallal, amelyeket keresztény szimbólumoknak kell tekinteni.[9]

A pogány arénáknak keresztény kultikus célokra való felhasználására idézhetjük Metz városát, ahol a hagyomány tartotta fenn, hogy ott Péter

[1] A hely római lakottságára v. ö. *W. Kubitschek*, Österr. Jh. 1900. 1. sköv. ll. — *U. a.*, Jh. f. Altertumkund. 1911. 231. sköv. ll.— *Graf*, i. m., 76—77. ll.

[2] *A. Schober*, Römischer Friedhof am Au am Leitheberge. Österr. Jh. XVII. 1914. Beibl. 203. sköv. ll., 211—213. képek.

[3] *W. Kubitschek*, Römerfunde von Eisenstadt. 57—58. ll.

[4] *Novotny*, 15. Bericht Röm.-Germ. Kommission. 1924, 168 sköv. ll.

[5] *R. Egger*, R. L. i. Ö. XVI, 1920, 112 l.

[6] *Th. Deimel*, Christl. Römerfunde in Carnuntum. (Studien u. Mitt. aus den kirchengeschichtlichen Seminar der Theologischen Fakultät der k. k. Universität in Wien. 8. füzet, 1911.) Történeti áttekintés után leleteket sorol fel, melyek nagyrésze azonban archaeológiai felkészültsége hiányában nem keresztény ; v. ö. *Z. f. Öst. Gymn.* LXIII. 1912. 35. ll.

[7] *Kubitschek—Frankfurter*, Führer durch Carnuntum. 6. kiadás. 1923. 29., 46., 57., 112. ll. — *U. a.*, Römerfunde von Eisenstadt. 56—57. ll.

[8] *R. Egger*, R. L. i. Ö. XVI, 1926. 106. sköv. hasáb.

[9] *R. Egger*, i. m., 106. sköv. hasáb. 26—33. képek. — *Fr. Miltner*, Das zweite Amphitheater von Carnuntum. 3. Aufl. Wien, 1936. 16—19. ll., 7., 9., 10. képek.

apostol egyik tanítványa, Clemens, a cirkusz pincéjében ütötte fel tanyáját és ott építette az első templomot.[1] A salonai amphitheatrum délnyugati oldalán is két fal közé egy keresztény kápolnát rendeztek be, amelyeket falfestmények díszítettek.[2] Nem hiányoztak az ókeresztény leletek a trieri arénából sem.[3]

Korábban Kubitschek mutatott rá egy késő-római kőrács maradványára, amelyen valószínűen — mint a töredékek mutatják — két sorban töredékes felirat szerepel. A kezdet: *reparatum cancellum sanctisse* [*m*...

Kubitschek feltételezte, hogy ezt az emléket kereszténynek lehetne venni, olyan emléknek, amely monotheisztikus vallással volna összeköttetésbe hozandó.[4]

A carnuntumi ásatások leleteit magábanfoglaló múzeumban csak kevés olyan tárgy van, amely keresztény jellegű. Legszebb közöttük egy aranyozott, tömör bronzgyűrű, amelynek onyx-achat kövében a Jó pásztor állóképét látjuk (62. kép). Hátán bárány, lábainál egy-egy tőle elforduló bárány. Balra tőle egy fa, amelynek ágain levelet látunk. A mezőben, két oldalán egy X és I betűk vannak bevésve, mint IX (ἰχθύς) rövidítése.[5] A Krisztus-monogramm bevésése előfordul egy bronzgyűrűn is.

Egy kis trébelt bronzlemezen, amely kisméretű, mindössze 36 mm széles és 76 mm hosszú, egykor három medaillonban fejek szerepeltek A középső medaillonban egy jobbra néző fiatalember mellképét kapjuk körülötte IN DEO VIVAS felirat szerepel.[6]

*

7. **Bécs** *(Vindobona)*. Keresztény lelete még nincsen. Novotny azonban már utalt arra, hogy római-kori alapokhoz alkalmazkodva fejlődött ki Bécs, és a középkori templomalapításoknál valószínüleg antik-keresztény tradiciókkal is számoltak.[7]

VII. A Dráva-Száva köze (Pannonia secunda és Savia).

A Dráva—Száva közének kereszténysége az írott források után már tisztán áll előttünk. Az a küzdelem, amely az orthodoxia és az ariánizmus közt folyt le, irodalmi forrásokból ismeretes. Erre vonatkozólag csak utalhatunk Nagy Tibornak a közel jövőben megjelenő dolgozatára. Az emlékanyag, amely ezen a területen várható lett volna, sajnos, elég szegényes.

[1] *Paulus Diaconus*, Gest. episc. Mettensium. (Mon. Germ. Hist. Script. II. 261. l.)

[2] *Bull. Dalmato* XXXVII. 1914. 21. sköv. ll., 12. tábla.

[3] *G. Krüger*, Die trierer Römerbauten. 1909. 7. l.; *u. a.*, még a Trierer Zeitschr.-ben írt az újabb leletekről.

[4] *CIL.* III, 11.206; *W. Kubitschek—Frankfurter*, Führer 112. l.; *Kubitschek*, Römerfunde von Eisenstdt. 56. l.

[5] Említi *Deimel* is (i. m., 22. l.). — Egy hasonló gemma ismeretes Dácia lelhellyel a Magyar Nemzeti Múzeumban. A Jó Pásztor ilyen ábrázolásban és különböző szinbolumokkal együtt gyakran fordul elő. Ezekről lásd: *A. de Waal*, Röm. Quartschr. XXIX. 1915, 111 sköv. ll., 1—8. képek.

[6] *Th. Deimel*, i. m., 25. l.

[7] *Novotny* 15. Bericht Röm.-Germ. Komm. 1924, 168 sköv. ll.

Egy-két régi leírás az, ami útbaigazítást ad, továbbá a feliratos emlékek, amelyek bővebben és számunkra többetígérően beszélnek. Azok a temetők, ahol a keresztények temetkeztek, valamint a későbbi irodalmi források (feliratok Salonából) meggyőznek bennünket ezen vidéknek nemcsak a krisztianizálódásáról, hanem megmutatják az utat is, mely helyeken keresztül kapta a mai Csonkamagyarország a keresztény hitet, amelyet azután magában felolvasztva tovább terjesztett. Nem akarunk itt külön beszélni Sirmium magas egyházi jelentőségéről, s e nagy metropolis mellett lévő apró egyházak tényked éseiről, amelyeken át a keresztény hit átütő ereje a Dunántúlt is teljes egészében meghódította.

*

1. **Mitrovica** Sirmium helyén fekszik.[1] Pannonia számára már püspöki méltóságánál fogva a hit terjesztésére legfontosabb központ. Keresztény multjára rávilágítanak az itt tartott zsinatok, egyházatyák és más történeti tények. Ami az emlékanyagot illeti, ez igazán szegényesnek mondható, ezen nagy hely multjához képest. Monumentális emlékei elpusztultak.

Egy bazilikának nyomát említi a XVIII. században Szörényi de Kisszörényi.[2] Zeiller biztosra veszi, hogy legalábbis három bazilikája volt, még pedig Szent Demetrius, Synerotas és Anastasia tiszteletére. Az a nagy tisztelet, amely Irenaeussal összefűzte a várost, valószínűvé teszi, hogy tiszteletére is emeltek bazilikát.[3] Apró ókeresztény építészeti emlékei, illetve azoknak nyomai még a mult század közepén is láthatók voltak.

Így egy három apszisú *cella trichorá*nak, amelynek hossza és szélessége 30 m körül lehetett, romjaira bukkantak. Ettől nem messze még két másik hasonló emlék fordult elő.

Egy kis épület, amely temetői *memoria* lehetett, festményekkel, mozaikkal volt díszítve és 1867-ben még látható volt. Ezen épületeknek a helyi mártirokkal való kapcsolatát ma már az elpusztult emlékek alapján kimutatni nem lehetett. A sirmiumi temetők egyikében épületmaradványok körül két sírfelirat emlékezik meg Synerotasról, hogy temetői bazilikája mellett voltak eltemetve a sírkövön szereplő keresztények. Ez az épületrom nem mutat szabályos formát a szokásos bazilikák elrendezésével. Mint másutt, úgy itt is valószínűleg egy magánlakást használtak fel ilyen célra. Nincsen kizárva, hogy éppen azt, amelynek környékén a szentéletű kertészünk tevékenykedett.[4]

Közelebbi uccamegnevezésű sirmiumi kőemlékeken kívül akad azonban két csoport, amelyeket elválasztani sikerült, az egyik a Szent Synerotas

[1] V. ö. *CIL.* III. 418. l. — *Kuzsinszky*, Sirmium címszó, a Pecz-féle Ókori Lexikonban. II. 790. sköv. hasáb. — *Graf*, i. m., 55 sköv. ll. Egyháztörténeti jelentőségére és püspökségére v. ö. *Nagy* Tibor közel jövőben megjelenő pannoniai egyháztörténetét. Későkori multjára *Alföldi* András tanulmányára utalunk.

[2] *Vindiciae Sirmienses*, 92—93. ll.

[3] *Zeiller*, i. m., 190. l.

[4] *Hytrek*, Štarokcansko grobiste Sv. Sinerota u. Sirmiu. (Ephemeris Salonitana. 1894. 5. sköv. l.) *G. B. de Rossi*, Bull. di arch. crist. Ser. IV. III. 1884/5. 141. sköv. ll.; *Brunšmid*, Vjesnik X. (1908/9.) 188. l.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

temetőkápolnája melletti temetőből került elő, egy másik csoport pedig a Srijemska-ulica környékén elterült temetőből. Említésreméltó feliratok az alábbiak, amelyeknek ismertetéséül a Corpus, valamint Brunšmid műve szolgált [1]

1. ☧ | *Aurelia Vrbici* | *Fla. Martiniano, cumpare suo in* ⟨*p*⟩*acae* | *carissimo, e*⟨*t*⟩ *dulcissi*|[5]|*me filiale mater piissima* | *dolies* ⟨*f*⟩*ratri et* ⟨*f*⟩*iliae* | *memoriam posuit.*[2] (63. kép.)

2. A ☧ ω |*ego Artemidora fe*|*ci uiua mememori*|*am ad domnum*|[5]| *Synerotem inte*|*rantem ad dexte*|*ram inter Fortuna*|*tanem et Disiderium*| A ☧ ω [3] (64. kép.)

63. Aurelia Urbica sírköve Sirmiumból.

3. [*A*] ☧ ω | [*ego Aur*]*elia Aminia po*| [*sui*] *titulum uiro meo*|[*F*] *l. Sancto ex n*(*umero*) *Jou*(*ianorum*), *pr*(*o*)*tec*(*tori*)|[5]| *benemeritus qui uixit*|*ann. pl. m. L. qui est defunc*|*tus ciuit. Aquileia. titulum* | *posuit ad beatu Syneroti ma*|*rture. et infan*(*t*)*e filiam*|[10] | *suam nomine Vrsicina,* | *qui uixit annis n. III.*[4]

[1] *CIL.* III. 10232. stb. *J. Brunšmid,* Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu. (Vjesnik, X. 1908/9.)

[2] CIL. III. 10.236; *Brunšmid* 376. sz., 178. l.; *Diehl,* 3611. — Diehl az alábbi megjegyzéseket teszi a feliratra: 1. = Vrbice? 3. inacae. 4. sköv. sorok: singula confusa uidentur esse et lacunosa.

[3] Zágráb, Nemzeti Múzeum. — *CIL.* III. 10,233. — *J. Brunšmid,* Kameni spomenici 393. sz. (Vjesnik. X. 1908/9. 187. l.) — *Diehl,* 2181. sz. — 5. sor: intranti olvasandó. — 7. sor: Fortunatanem. Hasonló accusativus alakot találunk: *Archiv f. lat. Lex.* II. 580. XIII. 152. sköv. hasáb. — *Zeitschr. f. rom. Phil.* VI. 443. l. stb.

[4] Zágráb, Nemzeti Múzeum. — *CIL.* III. 10,232. — *J. Brunšmid,* i. m., 394. sz., 189. l. — *Diehl,* 2182. sz. — 4. sorhoz v. ö. *Diehl,* 441. sz.

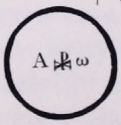
4. .....*xi*.. | [...*h*]*ic pos*[*itus*...] | [....*Syner*]*otis ma*[*rtyris*...][1]
5. [*?In pace qui*]*esce*[*t*....|....*ori*...][2]
6. [*A*] ☧ ω | [*hic l*]*ocus* | [*Petro?*]*nille est.*[3]
7. ...*Max*]*imus pat*[*er* | *et Lu*]*picina mate*[*r? fi*|*liae Ma*]*ximan*(*a*)*e virgin*[*i memoria*]*m?*[4]
8. *In pace Au*[*l*(*iae? Quinti*]|*llae vir*(*gini*), *q*(*uae*) *v*[*ixit an*(*nis*)] | (*duodecim*) *et Aul*(*iae*) *Ma*[*ximae?*], | *q*(*uae*) *vixit an*(*nis*) (*quinque*) *et A*[*ul*(*ia*)*?* *Quin*] | *ina soror, qu*[*ae* | *fecit*] | *hanc memor*[*iam*].[5]
9. *In hanc arcam posita est* | *Aurelia Macrina, quae* | *uixit annos XXXV,*

64. Artemidora sírköve Sirmiumból.

et Aurelius Justinianus,|[5]| ⟨*f*⟩*ilius pius, qui uixit annum* | *unum et menses quinque.*[6]

10. Α Ρ ω | (*columba*) | [...] *M. Juuinian*[*us*] | [*Con*]*stantian*[*us*], | [*qui*] *uixit ann. V,* | [*reces?*]*sit in pac*[*e*] |[5]| (*uuae*).[7] (65. kép.)

11.

In pace quiescet | *Macarius diaco*|*nus curant*[*e Ge*]|*rontia c*[*oniuge eius*].[8] (66. kép.)

[1] *CIL.* III. 14340[4]. — *J. Brunšmid,* i. m., 395. sz., 190. l.
[2] *Ljubić,* Vjesnik. VII. 1885. IV. tábla 10.— *J. Brunšmid,* i. m., 417. sz., 196. l.
[3] *CIL.* III. 14,340. — *J. Brunšmid,* i. m., 400. sz. 192. l. — *Diehl,* 3530. sz. — 3. sor: vagy (*Marcia*)*nille.*
[4] *J. Brunšmid,* i. m. 397. sz., 191. l.
[5] *CIL.* III. 10,236. — *J. Brunšmid,* i. m., 396a. sz., 190. l.
[6] *CIL.* III. 3245 = 10,215. Sirmiumban látta Hirschfeld. 5. sor *eilius.* V. ö. *Brunšmid,* i. m., 375. sz., 177. l.; *Diehl,* 3634.
[7] *CIL.* 6446. 10,238. — *Diehl,* 2338.
[8] *CIL.* III. 10,235. — *Brunšmid,* i. m., 385., sz. 183. l.

Biztos keresztény jelleget tüntetnek fel a Synerotas temetőjéből Brunšmid dolgozatában a 396*a*., 401., 406., 407., 410., 411., 422. szám alatt közölt feliratok ; míg a Srijemska-ulica mellett feltárt temetőből a már fentebb közölt Aurelia Urbica kövön kívül említjük Brunšmid művéből a következő számúakat : 392, 436, 437, 438, 444, 461, 462.

Ellenben közelebbi lelhely nélkül ismerjük a következő keresztény sírköveket : 386, 388, 390, 459.

A feliratos emlékek után tartjuk helyénvalónak felemlíteni azokat az aranyrudakat, amelyeket Erdélyben, Krasznán találtak, mint a rómaiak részéről a barbár fejedelmeknek kijáró hallgatólagos adót. Ezeken az aranyrudakon ötféle jegyet találunk, amelyeket Diehl után az alábbiakban közlünk.

a) *Lucianus obr. I. sig.*

b) *Fl. Flavianus pro sig. ad digma (palma).*

c) *Quirillus et Dionisus stella Sirm. sign. (palma).*

d) A három császár diadémmal díszített és paludamentumba öltöztetett mellképét látjuk, s közülük a középső és a tőle jobbra lévő nagyobbnak látszik, míg a baloldali kisebb alakú. Ezen bélyeg mellett szereplő körirat : *d.d.d. et n.n.n.*

e) Az ötödik jegy pedig Sirmiumot, a várost jelképező istennőt ábrázolja, amint magas trónusán ül, s felette Krisztus-monogramm látható.[1]

65. Juvinianus sírköve Sirmiumból.

*

2. **Vinkovce** *(Cibalae)*. A pannoniai egyházi torzsalkodások korában gyakran szerepel a neve.[2] Ókeresztény leletet innét mindössze egy felirat töredéke képviselt, amely azonban semmi jelentőset sem tartalmaz szá-

[1] *CIL.* III. 8080. A. 1. 2 (*a*, *b*). B. 3. (*c*) ; *Diehl* 935. a. 2. obrusa, obrysum, obrysatum? V. ö. *Num. Zeitschr.* XXX. 1898. 227. sköv. ll. — Signatum? signavit? — b.2. pro signatore? V. ö. *Hirschfeld*, Verwaltungsbeamten[2] 184. sköv. ll.

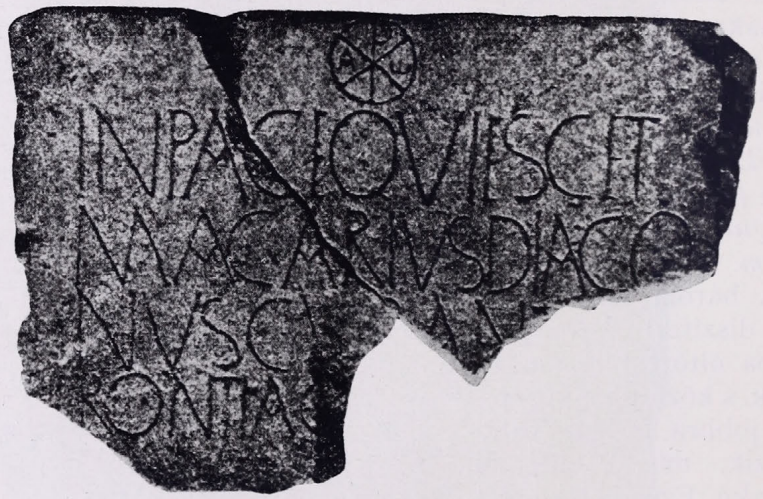
[2] A történeti eseményekre lásd : *Nagy Tibor* idevágó dolgozatát.

munkra.[1] Mindössze egy erősen kiegészített feliratnak keresztény jellegére való utalás lehet az, ami emlékszerűen is alátámasztaná ezen jelentős püspöki székhely emlékszerű hagyatékát.

*

3. **Ošijek** *(Mursa)*.[2] Jelentős szerepet játszott az orthodoxia és az ariánizmus közti küzdelemben.[3] Monumentális emléket innét nem ismerünk. Apró töredékek őrizték meg a kereszténység jelenlétét. Többek között két felirat. Az egyiken Krisztus-monogramm látható.[4]

A pannoniai keresztény viszonyokra rávilágít az a mursai felirat, amelyet Julianus Apostata tiszteletére emeltek, s aki öröklött meggyőződésből kifolyólag még komolyan gondolhatott arra, hogy a régi istenek

66. Macarius diaconus sírköve Sirmiumból.

tiszteletét és az Olympos becsületét visszaállíthatja. Ezen idejemúlt elgondolásának Pannoniában is voltak követői. Elsősorban a Duna mentén, ahol az állandóan katonaságtól és a hivatalos államhatalomtól megszállt vidék lakosságának meggyőződését könnyen befolyásolhatta.

Ez a császár még komolyan gondolhatott arra, hogy a régi istenek tiszteletét visszaállíthatja. S hogy a pannoniai kereszténység ezen küzdelmes negyedik században még nem érte el a majoritását, és befolyásolva

[1] *J. Brunšmid*, Vjesnik. X. 1908/1909. 175. l., 371. sz. .... o Cl .... (dep) osit(us? ....

[2] V. ö. *Graf*, i. m., 66. sköv. ll.

[3] Ezen nemcsak a pannoniai, hanem az egész kereszténységre kiható küzdelmek fontosságára és jelentőségére v. ö. *J. Zeiller*, i. m., 124. sköv. ll. és *Nagy T.*, Regnum I., 1936, 22 sköv. ll.

[4] *J. Brunšmid*, Vjesnik X, 1909/1910. (Kameni spomenići ...) 366. Egy másik későrómai kőnek (*Brunšmid* i. m., 363. sz.) keresztény jellege kétségbevonható. Kereszténynek vehetjük azonban azt a töredéket, amely Brunšmid olvasása szerint a következőképp hangzik: ...in pa]ce... (q)ui vic(xit) ... us adri... (qui) vicxit ... = *CIL* III. 4004.

volt az egyidejű politikától, ezt egy felirat is bizonyíthatja. Épp itt, Eszéken, az orthodoxia ellen küzdő ariánizmus tűzfészkében emeltek a császár tiszteletére egy kőemléket, amelyen az «*ob deleta vitia temporum praeteri | torum* kifejezés Domaszewski szerint a «*perniciosa Christianorum superstitio*»-ra vonatkozik.[1]

*

4. **Jovia**. A római uralom korában jelentéktelen hely, de fekvésénél fogva, mint püspöki székhely egyháztörténeti fontosságra tett szert. Ide kell helyeznünk Amantius püspök székhelyét, aki a gótokkal szemben 20 éven át igyekezett védeni a római birodalom érdekeit, mely már ekkor közös volt az egyház érdekeivel is. Működésének a pannoniai talajon semmi nyoma nem maradt fenn. Menekülése után az aquileiai metropolis kötelékében találjuk, ahol eltemették, és ahol sírköve is előkerült.[2] A felirat a következőképpen hangzik: [3]

† *egregius fidei sanctus mitisq. | sacerdos,*
dignus quem cuper | et ple(p)s aliena suum. |
dign(u)s ita geminis ducibus |[5]| *consortia sacra*
parti |cipare fidei, consilio regere |
5. *hoc iacet in tumulo, proprium cui | nomen Amanti*
uenturi meriti | prescia causa dedit.
bis denis |[10]| *binis populis presedit in annis: |*
si non migrasset, laus erat ista | minor.
depos. sb d. VIII idus Aprilis | ind. XI.

*

5. **Daruvár** *(Darova)*. Ismereteink szerint itt is előfordult egy keresztény emlék, bevésett rajzú tégla, amely az alsó munkásréteg krisztianizálódásáról tesz tanúbizonyságot. A X és P-ből alakított és körbefoglalt Krisztusmonogramm két oldalán A és ω látható. Korára vonatkozólag csak annyit állapíthatunk meg, hogy a Dráva-Száva közének késői ókeresztény emlékeihez tartozik (67. kép).[4]

*

6. **Sziszek** *(Siscia)*. Fontos püspöki székhelyével nincs arányban ókeresztény emlékanyaga. Három ókeresztény felirata a következő:

1. Ⱥ ⳩ ω A ⳩ ω | *Felicissimae et sacmeneu*[88]*n ~ o coniugi | domi-*

[1] *CIL.* III. 10,648b. — *Diehl*, 11. sz.

[2] Életének történetét és az akkori zavaros vizonyok éles szemmel való boncolását *Egger* rajzolta meg: Amantius, ein Bischof von Jovia c. cikkében, mely az Österr. Jh. XXI—XXII. 1922. Beibl. 375. sköv. ll. látott napvilágot.

[3] *Diehl*, 1061a.

[4] *Gyárfás*, i. m., 98. l. — Itt azonban egy helytelen rajzot kapunk, mert úgy az A, mint az ω hiányoznak. Gyárfás tévesen még egy keresztény emléket helyez ide, amelynek eredeti lelhelye Brunšmid szerint Mursa. *Gyárfás*, i. m., 97. l. — *Vjesnik*, X. (1908—9.), 366. sz.

nus Victorinus maritus sepulcrum | eorum collocavit. Felicissima, que uixit |5| cum eo annis XIII. anno urbis DXVII. sar7 unam | [. . .] VII si [. . .] C^x D X phy[. . .]deo.[1]

2. *Dom. aet[ern.] | Gaudenti[o], filio piissim[o], | qui uix. an. VI, |5| m. VI, d. X, h. m. VIII. sati m. c.*[2]

3. Egy nagyméretű szarkofág áll a Zágrábi Nemzeti Múzeum előtti téren. Oldalait amphorából kinövő szőlővenyigék díszítik, az ágak közt madarakkal ; az előoldalán a következő felirat olvasható :

huic arcae inest Seve|rilla, famula X̄pi, quae | . uixit cum viro novem |. continuis annis, cuius |5| post obitum Marcellianus se|dem hanc uidetur conlocasse mari|tus.[3]

67. Téglabélyeg Daruvárról Krisztus-monogrammal.

A kisebb leletek között nagyon érdekesek azok az ólompecsétek, amelyek Krisztus-monogrammal vannak egyik oldalukon ellátva. Ezeket közli Alföldi.[4] Árucsomagok lezárására szolgáltak. és a Kulpából szedték ki őket.[5] Ezek között van több keresztény is. Képüket Alföldi után közöljük (nálunk 68. kép).

Az első számú férfimellkép körül *MAX | INI* körirat olvasható, hátlapján gyöngykörben Krisztus-monogramm. A 2. számú előlapjának a mellkép körüli felirata *MAXIM | INE* (ez a példány a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában van). A harmadik előoldalán háromsoros felírás PRO—BANTE. Hátlapján három sorban *FELIX | VIVAS |* ⁂. Anegyedik példányon egy szembenéző Mercuriust látunk erszénnyel és caduceussal. Hátlapján középen a Krisztus-monogramm, körülötte *MAR[ty]RI.*

Alföldi rámutatott az utolsó darabon a keresztény és pogány hit furcsa keveredésére. Azonban mint megjegyezte «nem meglepő a kereszténység hangoztatása ily kereskedelmi jellegű tárgyakon, már csak azért sem, mert a papok is erősen foglalkoztak kereskedéssel ez időben : egy 379-ből való törvényből *(C. Theod. XIII. 1, 11.)* tudjuk példának okáért, hogy az illyricumi papság erős vám, illetve adókedvezményeket élvezett».

[1] *CIL.* III. 3996a. *Diehl,* 1686, s ezeket jegyzi meg : « — 2. sanctemunium szót vélek olvasni. — 5. sköv. sorokat nem értem».

[2] *CIL.* III. 15,181[2] ; *Diehl,* 3659A. : *Diehl* a 7. sortól megjegyzi «*singula non intelligo.*»

[3] *CIL.* III. 3996 ; *Diehl,* 1449.

[4] *Num. Közl.* XXX—XXXI. 1931/32. 6—8. ll.

[5] *Alföldi,* i. m., 1. ábra, 4. kép.

A Zágrábi Nemzeti Múzeum több apró leletet őriz még Siscia lelhellyel, amelyek keresztény jellege a Krisztus-monogramm jelenléte miatt el nem vitatható. Egy sisciai eredetű mécsest mi is bemutatunk (69. kép).

Itt tartjuk megemlítendőnek, hogy 320—350 táján, amikor nagyban hamisítják a római pénzeket, valószínűleg a sisciai pénzhamisító-bandának a tagja lehetett az a keresztény, aki, ahol csak tehette, odabiggyesztette a kereszt jelét.[1]

*

7. **Emona** *(Ljubljana)*.[2] Ezen neves Dráva—Száva-közi püspöki székhelyre is áll korábbi megállapításunk, az emlékek hiánya, amely jellemzővé teszi a Dráva—Száva közét.

Emonából is ismeretes egy Krisztus-monogrammos diskus, amely jelenleg a Német Lovagrend bécsi központi levéltárában van.[3] (70. kép.) Átmérője 9 cm, fordított P betűt mutat, s úgy a keret, mint a betűk szára poncolt kis körökkel díszített. Felső részén kis karika, alsó részén pedig kiszélesedő talp, s ezalatt egy megnyujtott, nagyobb fül, illetve kengyel szerepel. Ez utóbbi miatt Dostal ebben egy vexillum-díszt látott, labarumot, amely Eusebius szerint[4] *aere conflatum* volt. Kis mérete miatt szerinte egy kisebb csapatnak volt a külön jelvénye. Ennek a feltevésnek már ellene mondott a Roemischer Quartalschrift szerkesztősége,[5] s szerinte — igen helyesen — az alsó erős gyűrű csak valaminek a felerősítésére szolgált, legyen az lámpa vagy bármi más.[6]

68. Árucsomagok lezárására szolgáló ólompecsétek Krisztus-monogrammal.

Kétséges keresztény felirat is ismeretes innen, amelyet a Corpus 14354[18] szám alatt közöl.[7]

*

[1] *Alföldi*, Num. Közl. XXV. 1926. 37. sköv. ll. — *Nagy L.*, Pannonia Könyvtár 19, 21. l.

[2] Történetére lásd: *Graf*, i. m., 44—45. ll.

[3] *Laibacher Zeitung* 1911. Mai 11. 117. sz.; *Dostal*, Ein Bronze Monogramm Christi aus Emona. (Roem. Quartalschr. XXVIII. 1914, 187—194. ll.)

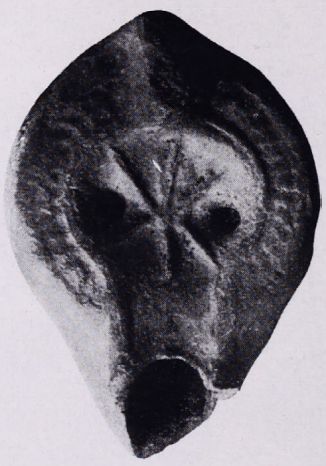
[4] *Vita Const.* I. 31.

[5] I. h. 194. l.

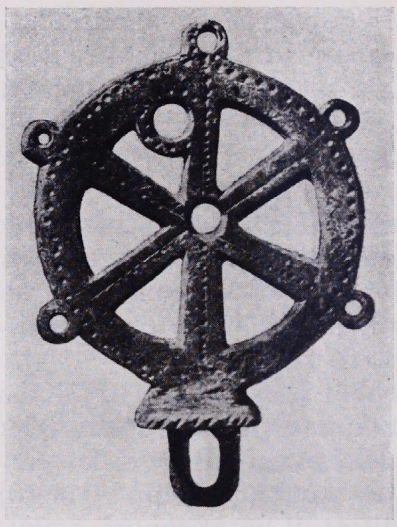
[6] Az elmondottakra lásd még *Nagy L.*, Arch. Ért. XLV. 1931. 41. l.

[7] *Zeiller*, i. m., biztosan kereszténynek veszi.

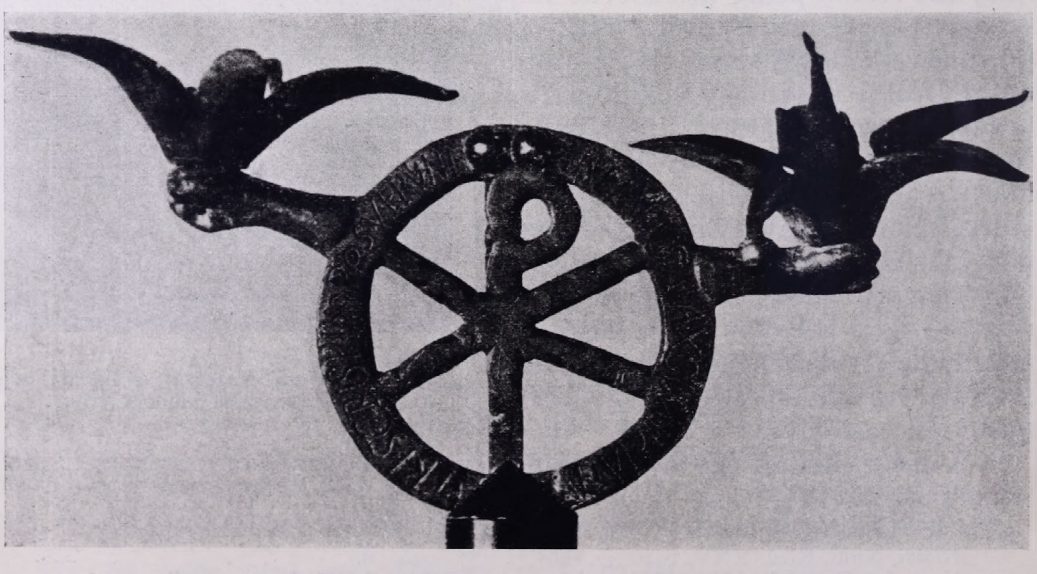
8. **Ptuj** *(Poetovio)*.[1] Nyugat-Pannoniában Pettaura vonatkozólag kapjuk a legtöbb irodalmi egyházi vonatkozású emléket Szent Victorinus helybeli püspök életrajzával kapcsolatban. Emlékanyag, amely ezen városnak keresztény voltát bizonyította volna, nem igen került elő. Régebbről ismeretes

69. Krisztus-monogrammos mécses Sisciából.

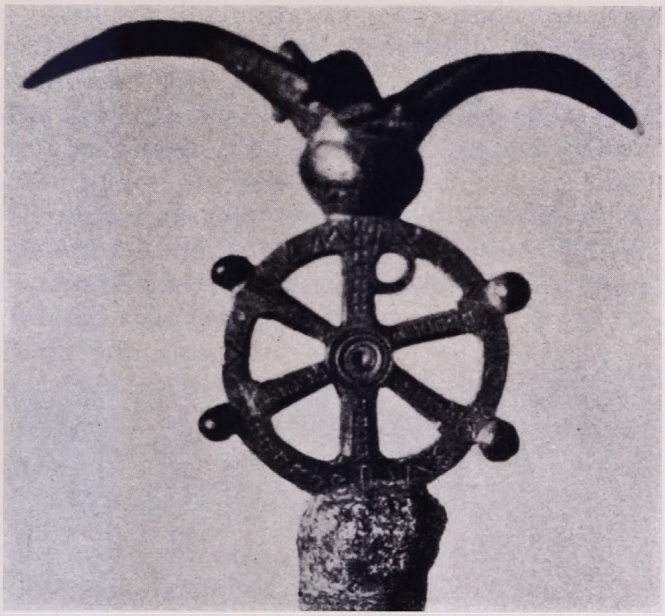

70. Az emonai Krisztus-monogramm.

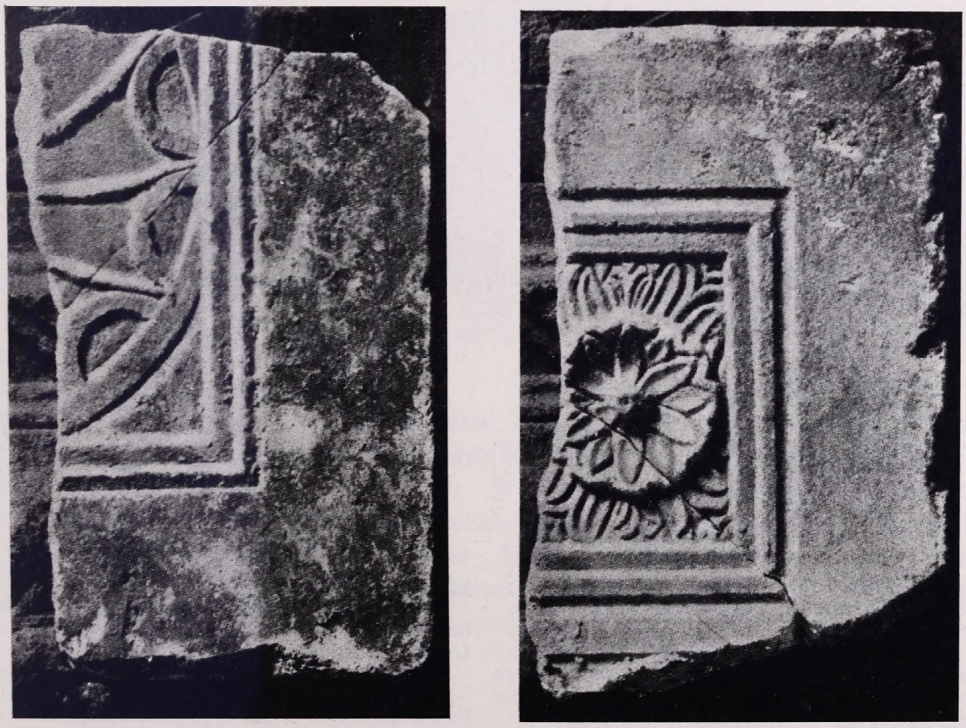

71. A poetovioi kandeláber maradványa.

[1] Történetére és régészeti leleteire v. ö. *M. Abramić*, Führer durch Poetovio. Wien, 1924. — Kereszténységével és leleteivel foglalkozik *F. Kovačić*, Strena Buliciana 1924. 387. sköv. ll.

72. A poetovioi bronz Krisztus-monogrammos kandeláber.

73. A poetovioi bazilika szentélyét elválasztó korlát maradványa.

volt ugyan innen két Krisztus-monogrammal díszített kandeláberdísz (71., 72. képek). Ezeken feliratokat is találunk. Az egyiken *INTIMIUS MAXIMILIANVI [ ] TRES CRISPINO POSVERVNT.* A másikon *VOTVM PVSINNIO POSVIT*[1] felírást olvasunk. Ezek a monogrammok keretező síma keretbe vannak bevésve, jelentőségükre dolgozatunk második részében térünk ki.

Újabban került elő egy egyházi monumentális építményhez tartozó, egy bazilika szentélyét elválasztó korlátdíszítés töredéke.[2] (73. kép.) Ez a töredék mind a két oldalán díszített. Előoldalán, amely a hívők felé nézett, egy késő-római Krisztus-monogramm töredékét kapjuk. Hátoldala egy keresztbe foglalt rozettát ábrázol. Ez utóbbi vonalaiban megőrizte a késő-antik nemes tradiciókat. A legjobb hasonló példákat hozzá Noricum ókeresztény szobrászati díszeiben találhatjuk fel. Itt elsősorban csak Teurniára utalhatunk.[3] Apróbb leletek között figyelmet érdemel még egy pár Krisztus-monogramos mécses.[4]

74. Fl. Maurus sírköve Djakováról.

*

9. **Djakova.** Ismeretes innét egy ókeresztény sírkő töredéke, melynek felső részén még kivehető a Krisztus-monogramm maradványa (74. kép). A felirat töredékes ; szövege Brunšmid után[5] a következőkép hangzik: *Fl(avio) Mauro f[ilio? . . .] | nis, bene[? merenti] | fedeliq[ue iuveni?], | an(norum) (viginti duorum), c . . . | m[emoriae causa?] | coll[egae . . .] | f[ecerunt? . . .*

[1] *CIL.* III. 4098. *Diehl,* 1922. *a—b; Kovačić,* Strena Buliciana 390. sköv. ll. ; *Abramić,* Führer durch Poetovio 37. l., 7—8. képek. A magyar régészeti irodalom is gyakran hozza képüket. V. ö. *Gyárfás,* Pannonia öskeresztény emlékei. 60—61. ll., 3—4. ábra ; *Kuzsinszky,* Szilágyi-féle Magyar Nemzet Története. CCXVI. és CCXVIII. ll. ; *Nagy L.,* Arch. Ért. XLV. (1931), 40. l.

[2] *Časopis* XXVIII. 1933. 121—122., 128. ll., 34—35. képek.

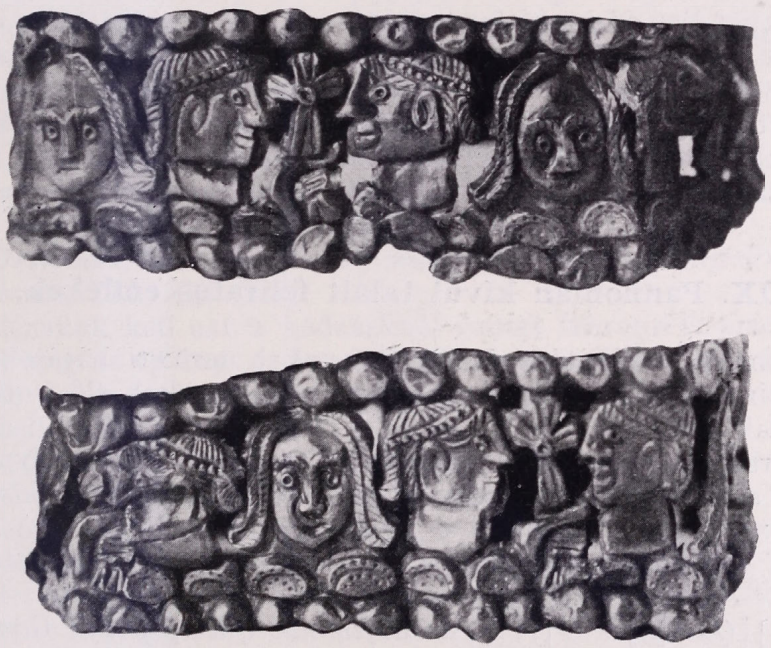
[3] V. ö. *R. Egger,* Die frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum. Wien, 1916. *U. a.,* Teurnia 1926, 9—10. kép.

[4] V. ö. *Jeny,* Lampen aus Poetovio. — *D. Iványi,* Die pannonischen Lampen. (Diss. Pann. II. Ser. 2. sz. 4499. 4500 sz.)

[5] *I. Brunšmid,* Kameni spomenici . . . (Vjesnik, X. 1908/9. 361. sz., 167 l.)

VIII. Duna—Tisza közének emlékei.

1. **Dunapataj** *(Pest megye)*. Már a barbarikumban fekvő hely. Nevezetessége egy arany kapocs, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum őriz.[1] (75. kép.) Megvan mind a négy rekeszték-formatag, csak a felső áttört nyílásokból hiányzik a kő. Oldalait szemközt és oldalt álló trébelt fejek, s köztük egyenszárú kereszt díszítik, az oldalakat felül és alul és a felső lapot félgömbök foglalják el. Hampel a fejekről és a keresztről azt mondja, hogy olyanok, minők a longobardoknál divatoztak, s korát a VI—VII. szá-

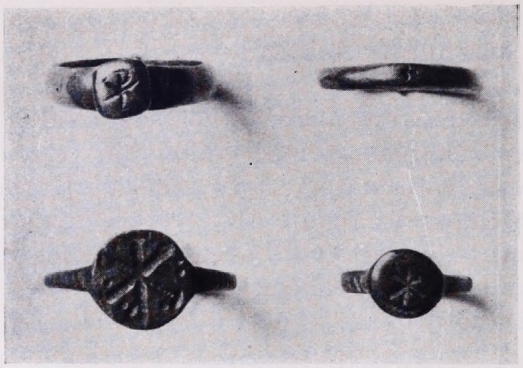

75. A dunapataji arany övkapocs.

zadra teszi. Szerintünk azonban ezektől idegen a mi darabunk, s a IV. századvégi aranyérmek és medaillonok foglalatdíszítéseivel hozhatók kapcsolatba, amelyeket a rómaiak a birodalmat fenyegető germán és más törzsek fejedelmeinek számára ajándékoztak mint rejtett adót,[2] s igyekeztek a keretek díszeinél a barbár ízléshez alkalmazkodni. Így elsősorban az első szilágysomlyói kincslelet Gratianus medaillonjainak

[1] *Rómer*, Arch. Ért. Régi folyam. II. 1870. 306—308. ll.; *Hampel*, Arch. Ért. XIV. 1894. 36. l.; *Hampel*, Altertümer. I. 66. lap, 71. kép. (Itt tévesen dunapentelei lelhelyet ad meg.) III. 282. tábla; *Horváth*, Az üllői és kiskőrösi avartemető (Arch. Hung. XIX. 1935, 61—62. hasáb, XLVIII. tábla).

[2] *Zeitschr. f. Num.* XXIX. 50. l., 5. jegyzet. — *Regling*, Berliner Museen. XLIX. 1928. 70. l.

76. Ókeresztény gyűrűk Magyarország területéről.

keretét hozzuk fel, hol az S alakú sodronyos tekercsekkel felváltva tojásdad aranylemezkék alkotják a keretet, mindegyiken egy-egy emberi arc ábrázolásával.[1]

Ismeretes innen egy Krisztus-monogrammos kis bronzgyűrű is, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum őriz. (76. kép. 2. sor 2. szám.)

*

2. **Kecskemét.** Innen a Magyar Nemzeti Múzeum egy aranygyűrűt szerzett meg (leltári szám: 73/1905.), amelynek négyszögletű kiemelkedő előrészén ⁂-alakú Krisztus-monogramm van bevésve (76. kép. 1. sor. 1. szám).[2]

IX. Pannonián kívül talált feliratos emlékek.

A pannoniai kereszténységnek nemcsak a területi határokon belül, hanem a birodalom legellentétesebb helyein is kerültek elő írott emlékei sírkövek alakjában.

Elsősorban mindenekelőtt *Salonát* kell megemlíteni, amelynek nagykiterjedésű coemeteriumában négy felirat került elő. Ezeket a következőkben adjuk:

1. *Fl. Fidentius ex | comitibus Sirmesis | hic est depositus | uixit an. XX.*[3]

2. *[...] | Quin[ti]ae C [...] | stolat. feminae Quint[i], Q. | Germani primipilaris filiae, | quae redd(idit spiritum) annor. XXX.* |[5]| *Flauius Valens bf. cos. Pannon(iae) superioris coniugi karissimae.*[4]

3. *hic quiescit pace in [...] | sanct. abtissa Johanna, [civis?] | Sermenses, qui bixit annos XL. [...] | die Veneres exiit de corpore [...]* |[5]| |||| *idus Maias indictione quarta decima.*[5]

[1] *Hampel*, Arch. Ért. IV. 1884. 153. lap. 80. kép. — *Hampel*, Altertümer, I. 15. lap, 1. kép; III. 19. kép.

[2] *Arch. Ért.* XXVI. 1906. 80. l. — *Henkel* a miénkkel egyező aranygyűrűt hoz Krisztus-monogrammal. (Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete. 55. lap, 399., 402. szám.)

[3] *CIL.* III. 1987; *Diehl*, 118.; Salonában ismeretlen, helyen találták. A felirat esetleg a keleti gótok idejéből származik. Fl. Fidentius a pannoniai Sirmium comese lehetett. (V. ö. *Cassiod.* Varia III. 23. IV. 13.)

[4] *CIL.* III. 8754.; *Diehl*, 396.; *Egger*, Forschungen in Salona II. 80. Salonában a bazilikában találták. 2. st. f.: *CIL.* III. 5283., 5393., 6155. stb. — 4. V. ö. *Diehl*, 3314. sköv. számok.

[5] *CIL.* III. 9551.; *Diehl*, 1653.; *Egger*, i. m., 288. Salonában a bazilikában találták. — 5. Idus Maias ind. XIIII. in diem Veneris a VI. században az 506. vagy 551-es évekre esett.

4. [*depo*]*setio infantis* | [*Do*]*mnicae VIII Kaled.* | *Octobres, quae a Sirmi*|*o Salonas adducta est.*[1]

A *concordiai* katonai temetőből sem hiányzott egy olyan síremlék, amelynek feliratában *civitas Mursensis* van említve:

5. *arca Numeriani prencepatis de ci*|*uitate Mursese annorum XXX. quod si — aliquis eam arca aperire voluerit, da*|*uit fisco auri uncias sex.*[2]

Turinból is került elő egy sírkő, amelyet leközlünk, bár keresztény volta kétséges is lehet:

6. *terras nec minus et maria,* | *impuri aque Padí nec minus et Saví* | *íra, quod optaui mihi, tamen perueni* | *perpetuam requiem posco.*[3]

A Pannoniából ismeretes kereszténységnek idegenbe való távozására utal Diehl az *Inscriptiones latinae christianae veteres* az 4556. számú feliratában:

7. *d. m. s. Aurelia Marcia*|*na, cives Pannonia, qu*|*e uixit annis L, m. II, die VII. A*|*ur. Serenianus coniug*|[5]|*i karissime, cum qua ui*|*xit ann. XXXIII, Aurelia Marcia filia b. n. m. f*|*ecerunt in pace.*[4]

8. Egy Fl. Ursicinus pannoniai polgárról is megemlékezik egy római sírfelirat, aki magasabb állást foglalt el:

Fl. Ursicinus, cives Pannonius, militans in officio | *magistri uixit a. n. XXII, decessit III. Kal. Nob.*[5]

9. Idéznünk kell azt a kódexekből ismert feliratot is, amely versben emlékezik meg az elhúnyt érdemeiről, s bár nem egészen pannoniai vonatkozású, de egyik sorának «*tantum Pannoniis gentibus horror erat*» kitétele miatt elmellőznünk nem lehetett.[6]

10—11. Pannoniai keresztény vonatkozásúnak kell még tartanunk a római Szent Sebastianus két emlékét, amely közül az egyik a Savariában vértanúhalált halt *Quirinus* püspökről, a másik pedig egy *Maximilla* nevű diakonissáról emlékezik meg.[7]

12. Itt említjük meg, hogy Rusicade-ban a következő felirat került elő az alábbi szöveggel:

$\overset{P}{\overline{A|\omega}}$ (babérkoszorúban) | [*hi*]*c requiescet Fl.* | *Amanda, ciuis Pan.;* | *uixsit ann.* ⟨*L*⟩*VIII.*|[5]| [...] *ctsoi* [...] | [...] *XII.* [...].[8]

Ezen publikált emlékeken kívül van még tudomásunk olyan emlékekről is, amelyek a pannoniai limes felborulása után messze eltávozó hívekről tennének bizonyságot.

[1] *CIL.* III. 9576.; *Diehl,* 4455.; *Egger,* i. m., 284. Salonában a bazilikában találták.

[2] *CIL.* V. 8770.; *Diehl,* 370. Concordiában találták a katonai temetőben. — A *civitas Mursensis* a pannoniai Mursa kolóniát jelöli.

[3] *CIL.* V. 7127.; *Diehl,* 3492 A.

[4] *Fabretti,* Inscr. Antiqu. 164., 295. l.; *Silvagni* 3327. Rómában a Via Nomentana melletti szőlőben valamikor Fabretti írta le. — 1. V. ö. *Diehl,* 386. sköv. feliratok. — 7. V. ö. *Diehl,* 2708. sköv. feliratok.

[5] *CIL.* VI. 37,978.; *Diehl,* 466. — I. Ursicinus nevéről v. ö. *Schönfeld,* Wörterbuch 247. — 1. V. ö. *CIL.* III. 6399.

[6] *Diehl,* i. m., 66. sz. teljes irodalommal.

[7] Ez a szentéletű asszony azon menekülőkkel került Itáliába, akik Savariából magukkal hozván az ottani szent kultuszának emlékét, a később ott eltemetett püspök mellé óhajtottak temetkezni.

[8] *CIL.* VIII. 8190. V. ö. 19,866.; *Diehl,* 4456 A. 5 et soror? Kal.

Régen közismert egy, a Lateráni Múzeumban őrzött bronztábla felirata, amely egy magas egyházi méltóságot viselt, talán éppen egy püspök emlékét örökítené meg Carnuntumból. Ezt a feliratot korábban[1] a pannoniai feliratok közé sorozták be. Ez vezette félre Zeillert is, aki az illetőben carnuntumi püspököt látott.[2] Egger éleslátása kimutatta, hogy ez a hely nem a mi határvárosunk, hanem az *oppidum Carnu(n)tum*, a galliai provincia Lugdunensisben fekvő várossal azonos.[3]

Erdéllyel, a római Dáciával kapcsolatban igazi kereszténységről nem beszélhetünk. Az idő sem érett meg arra, hogy a kereszténység itt megvesse a lábát. Dáciának végleges feladása, amelyet politikai és határvédelmi viszonyok követeltek, már megmagyarázza azt a tényt, hogy a kereszténységről beszélni sem lehet. Ezt nemcsak a magyar, hanem az oláh kutatók is elismerték.[4]

MÁSODIK RÉSZ.

A PANNONIAI ÓKERESZTÉNY EMLÉKEK EGYHÁZI ÉS MŰVÉSZI JELENTŐSÉGE.

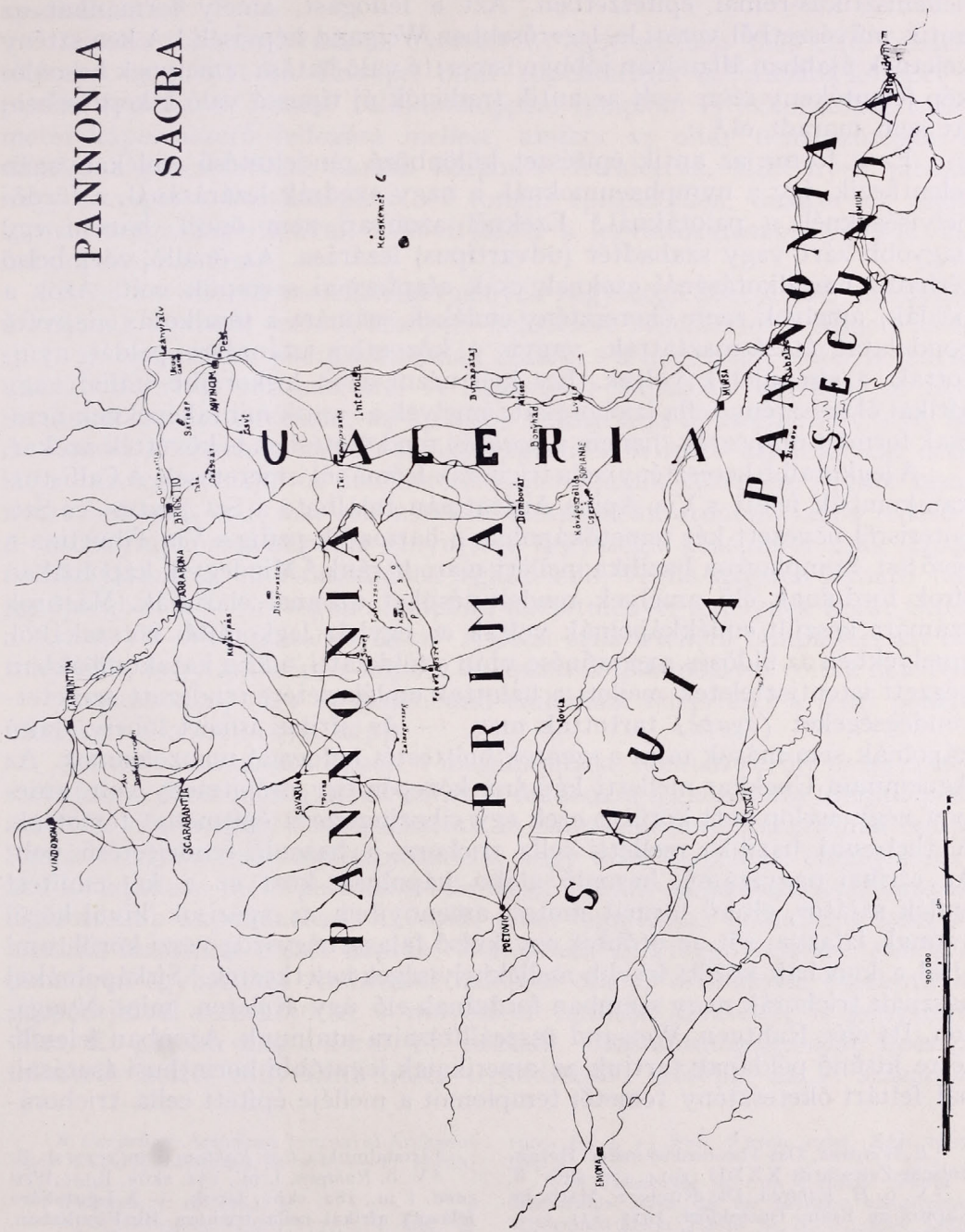
I. Építészet.

A felsorolt emlékanyagban a kereszténység meghonosodására nézve értékes útmutatást nyújtanak az építészeti emlékek. Tartományunkban ezek a legváltozatosabb formákban jelentkeznek, amelyeknek másait könnyen lehetett megtalálni. Viszont eredetüknek megkeresése, amely az egyházi függés mellett rávilágít a formát adó művészi gócpontokra is, indokolttá teszi, hogy ezen, még nálunk Magyarországon behatóan nem ismertetett építészeti formákkal foglalkozzunk.

1. A cella trichorák.

A három konchás építménynek az ókeresztény korban való felhasználására a mintaképek készen voltak már az antik építészetben. Így nem is kell a mitoszok birodalmába, a legmesszebb keletre visszavinni, mint azt Strzygowski[5] állította, s újabban is kitartóan hangoztatja.[6] Ennek az

[1] *Orelli—Henzen*, Inscr. lat. III. 5279.
[2] *Zeiller*, i. m., 141. l.
[3] *Egger*, R. L. i. Ö. XVI. (1926), 109. sköv. ll.
[4] *Daicoviciu*, Ephemeris dacoromana. VI. 1936. 195—200 ll; V. ö. még *Tamás L.*, Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Budapest, 1936. 84. l.
[5] *Strzygowsky*, Mschatta, Jahrb. Preuss. Kunsts. XV. 1904. 231. sköv. ll.
[6] *Strzygowsky*, Der Ursprung des trichonchen Kirchenbaues. Zeitschrift für christliche Kunst. XXVIII. 1915. 181. sköv. ll.

PANNONIA
SACRA
VALERIA
PANNONIA PRIMA
SAVIA
PANNONIA SECUNDA
VINDOBONA
CARNUNTUM
SCARABANTIA
SAVARIA
ARRABONA
ARRIANIS
PETOVIO
SISCIA
SIRMIUM
SINGIDUNUM
SALONAE
100000

építészeti formának alapelemei megvannak éppúgy a keleti, mint a nyugati hellenisztikus-római építészetben. Azt a felfogást, amely formánkat az antik művészetből vezeti le, legerősebben Weigand képviseli.[1] A keresztény keletnek újabban állandóan jobban ismertté váló hatása, amelynek hasonlóképp jelentékeny része volt az antik tradiciók új típussá való kiképzésében, itt sem maradt el.[2]

Ez a forma az antik építészet különböző rendeltetésű emlékanyagán jelentkezik, így a nymphaeumoknál, a nagy exedrák lezárásánál, a fürdőhelyiségeknél, a palotáknál.[3] Ezeknél azonban nem öncél, hanem egy nagyobb zárt vagy szabadtér (udvartípus) lezárása. Az önálló, zárt belső térhatás megalkotásánál ezeknek csak alapformai szerepük volt. Azok a példák, amelyek ezen ókeresztény emlékek számára a téralkotás alapvető gondolatát átszármaztatták, vagyis a közvetlen utánzásra példát nyujtottak, a sírépületek voltak. Így kell nézni azon legkoraibb itáliai vagy afrikai ókeresztény cella trichorákat, amelyek az antik mintaképeknek nemcsak formáit utánozták, hanem a korábbi rendeltetésben is követték azokat.

A legkoraibb keresztény cella trichorák Rómából ismeretesek. A Callistus-katakombák felett a Via Appia-Ardeatinán található a Szt. Sixtus- és Szt. Soterisről nevezett két temetőkápolna, a harmadik pedig a Via Tiburtina-n lévő Szt. Symphorosa bazilika mellett maradt ránk.[4] Mindegyik kápolnában sírok fordulnak elő, amelyek rendeltetésüket azonnal elárulják. Mártirok számára készült emlékkápolnák voltak az egyház legkoraibb korszakából, amelyekben az üldözés megszűnése után a földalatti, addig katakombákban végzett istentiszteletek mellett a halottak emlékezetére rendezett szeretetvendégségeket *(agape)* tartották meg. — Az afrikai ismert lóhere alakú kápolnák sem mások mint a szentek holttestét befogadó mauzoleumok. Az Aguemmun Ubekkar melletti kápolna közepén egy sírépítmény volt, amelyet négy oszlop vett körül, s ezek egy ciboriumszerű építményt tartottak. A thebessai bazilika melletti cella trichora is hasonló rendeltetésű volt. Az afrikai nagyszámú, hasonló alakú kápolnák közt ez a két említett emlék sajátos, eltérő formát mutat, amennyiben az apszisok kívül körül vannak falazva, sőt az utóbbit egy külső falazatnégyszög veszi körül, ami által a konchák között kisebb mellékhelyiségek keletkeztek.[5] Sírkápolnákul használt trichorák nagy számban fordulnak elő úgy Keleten, mint Nyugaton. Itt elég Rahtgen, Weigand összeállításaira utalnunk. Azonban felemlítésre kitűnő példának tartjuk az amerikaiak legutóbbi korinthusi ásatásainál feltárt ókeresztény temetői templomot a melléje épített cella trichorá-

[1] *E. Weigand*, Das Theodosioskloster. Byzantinische Zeitschrift XXXII. 1914. 176. sköv. ll.

[2] V. ö. *H. Rahtgen*, Die Kirche S. Maria im Kapitol zu Köln. Düsseldorf, 1913. 131. l. — Itt jegyezzük meg, hogy a cella trichora kérdés, s az emlékek irodalmának e helyen és Weigand dolgozatában kapjuk meg a teljes irodalmát.

[3] V. ö. *E. Weigand* összeállítását a fenti helyen.

[4] Irodalmukra v. ö. *Rahtgen*, i. m., 127. sk. ll.

[5] V. ö. *Rahtgen*, i. m., 132. sköv. ll. — *Weigand*, i. m., 182. sköv. lapok. — A legutoljára felásott afrikai cella trichora Bir-Ftouhaban, Karthago mellett került elő. V. ö. *P. Delattre*, Les fouilles de Bir-Ftouha. Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions, 1929. 23—29. ll. — Bull. dell'Imp. Rom. I. 1930. 194. l.

val együtt. Nemcsak a templomban voltak sírok, hanem a cella középső apszisában is.[1]

A cella trichora-forma az ókeresztény építészetben más célú rendeltetéseket is töltött be. Szerepel mint baptisterium is,[2] amikor közepét a piscina foglalja el. S mint tulajdonképpeni templom is előfordulhat a temetői kápolnaszerű felfogása mellett, amikor az oltár nem szorosan a sírral van kapcsolatban, hanem központi elrendezésű. Mint ilyen játszik nagy szerepet a koraközépkori és román építészetben, amikor az alapforma meggazdagodásával, kibővítésével a legváltozatosabb típusok kiindulópontjává lesz.[3]

A cella trichorák centrális építmények négyszögű középtérrel, amelyből a konchák ágaznak szét. A középtér befedésére rendszerint a kupola szolgált, az apszisokat pedig félkupolák fedték, s a négyszögű előtér befedése dongaboltozattal történhetett. A legkoraibb kápolnák egyikén, a Szt. Sixtus-ról nevezett rómain, az apszisok félkupolája is megmaradt, s G. B. de Rossi a középtér befedését is úgy képzeli el, Wilpert azonban ezt nem látja bizonyítottnak.[4] A Szt. Soteris-kápolnájának középtere egykor bizonyára boltozva volt, mai rekonstruált állapotában azonban lapos fedésű.[5] A Szt. Symphorosa-kápolna elnyujtott négyszögű középterét csak lapos fedéllel láthatták el. Pannoniához legközelebb, Veglia-szigetén látható teljes épségben a S. Grysogono-templom felépítménye, amelynek korát Gnirs a Kr. u. VI—VII. századra teszi.[6] A pécsi cella trichora támpillérei azt bizonyítják, hogy a középtér kupola, az apszisok félkupolával voltak befedve.

A pannoniai, s így az aquincumi emlékünk felépítését a fenti példák után kell elképzelni (77. kép).

Jelentős számunkra annak a megállapítása, honnan került ez az építészeti forma Pannoniába, s hol lelhetők fel azok a legközelebbi mintaképek, amelyek kiindulópontul szolgálhattak. A pannoniai keresztény-római templomok vizsgálatánál megállapíthattuk, hogy azok alaprajzai elrendezésükben az aquileiai metropolis és a tőle függő helyek emlékanyagával vannak legszorosabb kapcsolatban. A fenéki telep temploma, valamint a kékkúti bazilika formáikat délről kapták. Ennek oka az a függő viszony, amely a pannoniai egyházakat Ambrosius fellépése óta az orthodoxia észak-itáliai gócpontjaival összekötötte, s művészeti hatások átvételére is kényszerítette. Ez gátolta meg a korai, IV. századi, Constantinopolison át Moesián felhatoló keleti művészeti irány térhódítását. Később, az V. századtól

[1] *R. Carpenter*, American Journal of Archaeology. XXXIII. 1929. 345. sköv. ll. 1—11. ábrák, VI. tábla.

[2] *Weigand*, i. m., 182. l.

[3] V. ö. *Weigand*, i. m., 177. l., 3. kép. — *Lehner*, Bonner Jahrbücher, CXXX. 1925. 209. l., 2. kép.

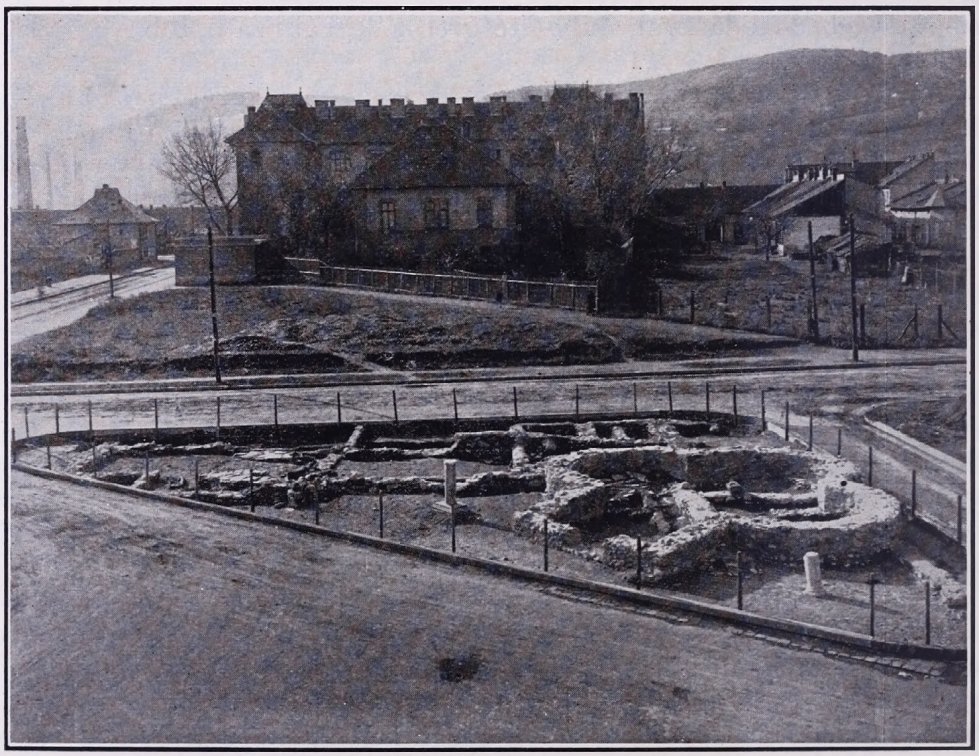
[4] *Wilpert*, Die Papstgräber und die Cäciliengruft in der Katakombe des h. Kallistus (I. Ergänzungsheft zu de Rossis Roma sotteranea), 1909. 85. l. — Bull. d'arch. crist. XII. 1907. 184. l.

[5] *Le Catacombe di San Callisto*. Storia e descrizione fatta da un Monaco cisterciense Riformato della Badia di N. S. delle Catacombe. Grottaferrata, 1924. 224. l., 113. ábra.

[6] *A. Gnirs*, Zwei früchristliche Kultbauten auf Insel Veglia. Mitt. d. k. k. Zentral-Kommission XIV. 1915. 26—28. ll.

kezdve, amikor Pannonia déli és keleti fele a keleti császárság fennhatósága alá tartozik, itt olyan állapotok uralkodnak, amelyek a monumentális egyházi építkezésnek nem kedvezhettek. A sirmiumi nagyméretű cella trichora korát nem ismerjük, ez lehet későbbi is, így keleti hatás alatt létrejövő építmény, mert hiszen Sirmium püspökségéről és virágzó városi életéről van tudomásunk még 582-ből is, amikor a várost az avarok ostrom alá veszik.

A pécsi és az aquincumi cella trichorák még a IV. században épültek,

77. Az óbudai ókeresztény cella trichora keletről felvéve.

s miként a többi pannoniai, Szávától északra fekvő egyházi épületek, Aquileia művészeti irányítására mennek vissza.

Egypár példát idézhetünk is, amelyek Aquileia környékén maradtak reánk. Így a gradoi dóm apszisától északra, a baptisterium és a dóm közt maradt fenn egy kisméretű cella trichora.[1] Ugyancsak megvolt ez a parenzói bazilikánál is.[2] Nem hiányzik Salonában sem, s mint világi épít-

[1] *Gerber*, Altchristliche Kultbauten Istriens u. Dalmatiens. 1912. 29. l. — *Rahtgen*, i. m., 139. l.

[2] *Gerber*, i. m., 46. l., 40., 46. ábra ; *Rahtgen*, i. m., 139. l. — Korát későbbre teszi Grins, s benne «talán» Euphrasius püspök sírkápolnáját látja. *Gnirs*, Zur Frage der christlichen Kultanlagen aus der ersten Hälfte des vierten Jahrhunderts im österreichischen Küstenlande. Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts. XIX—XX. 1919. (Beibl.), 165. sköv. ll., 79. ábra.

mény Diocletianus spalatói palotájában is előfordul hasonló téralkotás. Az Adriai-tenger partvidékén a Veglia-szigeti San Donato és S. Grysogono templomai már későbbiek és bizánci hatás alatt állanak, s velük egykorú vagy még későbbi más példák is ismeretesek a környékről. Így Nona-ból, Bilice-ből, Concordia-ból stb. Ez utóbbiak azt bizonyítják, hogy ez a korai ókeresztény forma itt tovább élt, s valószínűen későbbi keleti, elsősorban Ravennán át jövő bizánci hatás is közreműködött gyakori előfordulásában.

2. Bazilikák.

A kékkúti bazilika. Rendeltetéséről Kuzsinszky a következőket írja: «Az épület alaprajza mindenesetre megfelel egy görög-római templomnak. Hogy lakóház nem volt, azt úgyszólván kizárják a nagy méretek . . . De gazdasági épület sem lehetett, mert a nagy terem oszlopokkal volt díszítve ... Ezek az oszlopállások jelezhetik azoknak az oszlop- vagy pillérsoroknak a kiinduló pontjait, melyek a nagy termet hosszában három hajóra osztották és már a mennyezet megtámasztása miatt is szükségesek voltak. Így persze még leginkább bazilikáról lehetne szó.»[1] (44. kép.)

Ennek az épületnek rendeltetését elárulja a közelében előkerült nagyobb épület, amely ezzel közel egykorú, s ennek a középső nagy termében hasonló oszloptalapzatok állottak ki (alaprajza *Kuzsinszky* i. m., 174. kép), s a bejáratánál két nagy áttört díszű, Krisztus-monogrammos tégla került elő (46. kép). Ez az utóbbi épület kétséget kizáróan keresztény, egyházi rendeltetésű épület volt.

A kisebbik épületben ezek után egy nagyobb keresztény-római bazilikát kell látnunk. Az alaprajz a régi felvétel nyomán hiányosnak tűnik fel. Feltehetjük, — valószínűleg joggal is — hogy a belső részek kiásásánál felületesen jártak el, s minden nyom, amely nem szilárd építésre vallott, figyelmen kívül maradt. Alföldi már utalt arra,[2] hogy ez az épület a noricumi apszisnélküli teremtemplom (apsidenlose Saalbau) típussal lehet kapcsolatban.

A korhatározás szempontjából tekintetbe jövő kisebb leletek nem kerültek elő. Az oszlopok azonban így is még a késő-római korra elég jól datálják a bazilikát, a Kr. u. IV. század második felére, vagy az V. elejére.

Az az ókeresztény templomforma, amelyhez a kékkúti bazilika is tartozik, csak a legutolsó évtizedek kutatásainál vált elsősorban ismeretessé. Egger Rudolf «*apsidenlose Saalkirchen*»-nek nevezte el, apszisnélküli teremtemplomnak.[3] Ebbe a típusba tartozó korai templomok legfontosabbjai Salona-, Parenzo- és Aquileiában maradtak reánk. Salonában az északi közfürdőbe volt beépítve egy oratorium,[4] ami azt mutatja, hogy ezen kez-

[1] *Kuzsinszky*, A Balaton környékének archaeológiája. 131—136. ll.
[2] *Arch. Ért.* XXXIX. 1920—1922. 128. l.
[3] *Rudolf Egger*, Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum (Sonderschriften des österreichischen archäologischen Institutes in Wien. IX. 110. sköv. ll.)
[4] Képét l. *Egger*, i. m., 111. l., 100. kép.

detleges templomforma beilleszkedhetett már meglévő épületekbe, amelyeket keresztény istentiszteleti célokra adaptáltak. Ha a nagyság nem kívánta meg, akkor nem osztották fel két sor oszloppal háromhajóssá.

A kékkúti bazilikánk eredeti alakjában a parenzói dómhoz hasonlított leginkább (78. kép). Ennek a méretei (h. 35·40, sz. 19 m) körülbelül fedik a kékkútiét is,[1] s belső berendezésük is egyező volt. A kékkúti bazilika helyreállított alaprajzát a 79. képünk mutatja be. A narthexből a nagy terembe vezető ajtó két oldalán lévő talapzatok jelzik az oszlopsorok helyét, amelyek a termet három hajóra osztották. A középső hajó nyugati részébe volt szabadon beépítve a presbyterium, amely az oltárból, s a mögötte elterülő félköralakú építményből állott, amelyen a püspök és a klérus székei foglaltak helyet *(subsellium)*, s az egészet elől egy korlátnak kellett elválasztani a hívők helyeitől. Ezek a berendezések rendesen szilárd építmények, különösen a belső apszis, a korlát pedig díszesen faragott kőanyagból készült. Ezek a szabadon beépített részek az ilyen apszisnélküli csarnoktemplomoknak sohasem hiányozható alkatrészei. Nálunk ezek a részek készülhettek fából is (korlát, félkörű emelvény stb.), amint erre példákat is lehet idézni, pl. az aquileiai északi kultuszteremből, ahol a korlát mindenesetre fából készült,[2] s ehhez Egger jó analógiául hozza fel a tyrusi bazilikát, amelyről Eusebius emlékezik meg *(Hist. eccl. X. c. 4.)*.[3]

Ennek a típusnak a főforrása Aquileia, ahol már Theodorus püspök idejében a milanói «constitutio» után így épül fel az első kettős templom, s rövidesen utána, még a 381-i aquileiai zsinat előtt, elkészült a megnagyobbított, hasonló alaprajzú második építmény is.[4]

Aquileia adhatta a típust az Adriai-tenger környéki hasonló korú vagy legalább is még az V. századi korai templomépítkezésekhez. A fontos központok közül így már említettük Salonát, Parenzót, felleljük tovább Nesactiumban,[5] Triestben,[6] Polában,[7] Julium Carnicumban,[8] a Brioni-szigeten a Mária-bazilikában,[9] mely utóbbi e típus legfejlettebb példája. Hasonló templomok másutt is előkerültek.[10] Ránk nézve nagyon fontos, hogy belső Noricumban ennek a típusnak a továbbélését kimutatta Egger a teurniai, aguntumi, juennai és a gratzelkogeli déli templomokban.[11] Ezekre nézve a mintaképeket Egger Aquileia metropolis emlékeiben jelöli ki.

*

[1] V. ö. *Egger*, i. m., 112. sköv. ll., 104. ábra. — *Gnirs*, Zur Frage der christlichen Kultanlagen aus der ersten Hälfte des vierten Jahrhunderts im österreichischen Küstenlande. Öst. Jahreshefte XIX—XX. 1919. (Beiblatt) 165. sköv. ll.

[2] *Gnirs*, Österr. Jh. XIX—XX. 1919. (Beibl.) 189. l.

[3] *Egger*, i. m., 120. l.

[4] *Gnirs*, Die christliche Kultanlage aus konstantinischer Zeit am Platze des Domes in Aquileia. Jahrbuch des kunsthist. Inst. der k. k. Zentralkommission IX. 19 5. 140. sköv. ll. — Rövid, jó összefoglalás kapunk *Brusin*, Aquileia. 1929. c. vezetőjé en 261. sköv. ll.

[5] *Egger*, i. m., 115. l., 105. ábra. — *Gnirs*, Österr. Jh. XIX—XX. 1919. (Beibl.) 182. l.

[6] *Gnirs*. i. m., (Beibl.) 184. l., 83. kép.

[7] *Gnirs*, i. m., (Beibl.) 186. l., 85. kép.

[8] *Egger*, Österr. Jh. XXI—XXII. 1922. (Beibl.) 324. l., 150. kép.

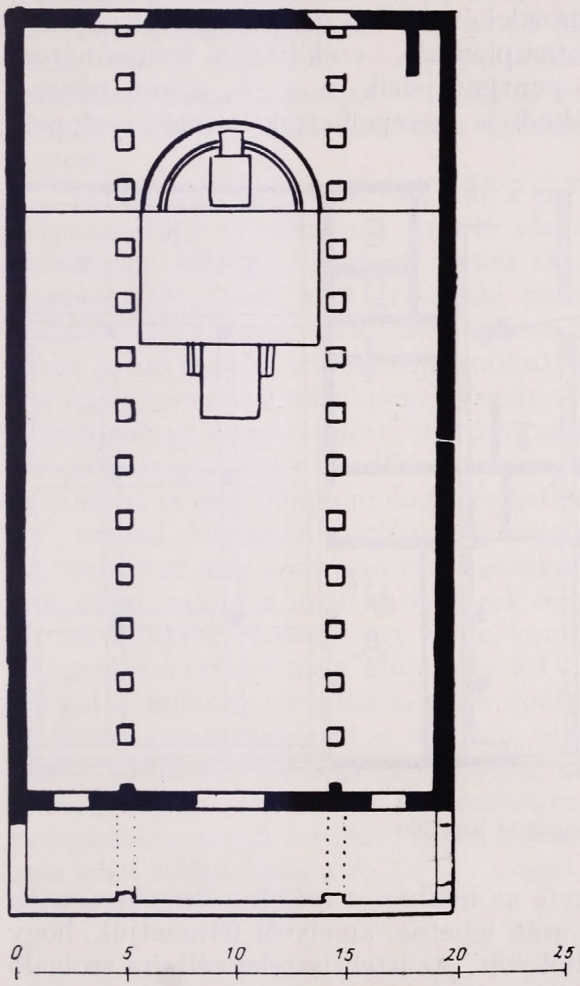
[9] *Gnirs*, Jahrb. f. Altertumskunde V. 1911. 75. sköv. ll., 2. kép. — *Egger*, Frühchristl. Kultbauten, 118. sköv. ll. 106. ábra.

[10] V. ö. *Anthes*, Aus der Frühzeit des christlichen Kirchenbaues im Westen. *Denkmalpflege* 20. évf., 14. sköv. ll.

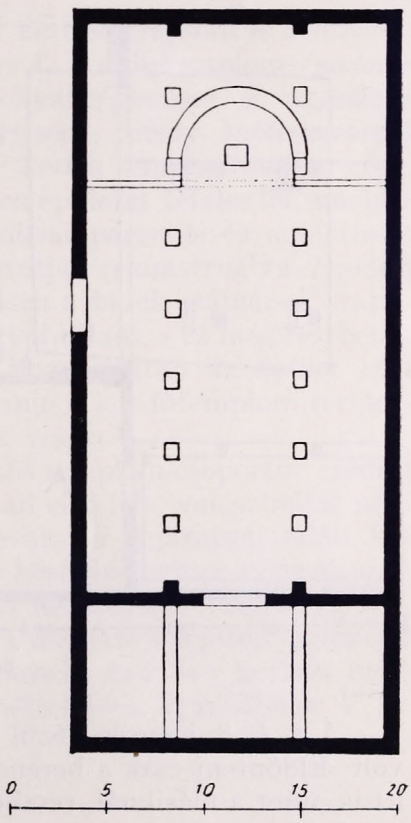
[11] *Egger*, Frühchristl. Kirchenbauten . . . 1. sköv. ll.

A kékkúti második zárt helyiségcsoport, mint kettős templom. Az előbb tárgyalt teremtemplomtól 85 m távolságra egy nagykiterjedésű épületcsoportot is felástak (45. kép).

Az 1. számú terem bejáratánál került elő az a két áttört díszű, Krisztus-monogrammal díszített tégla (46. kép), amelyről már megemlékeztünk.

78. A parenzoi bazilika.

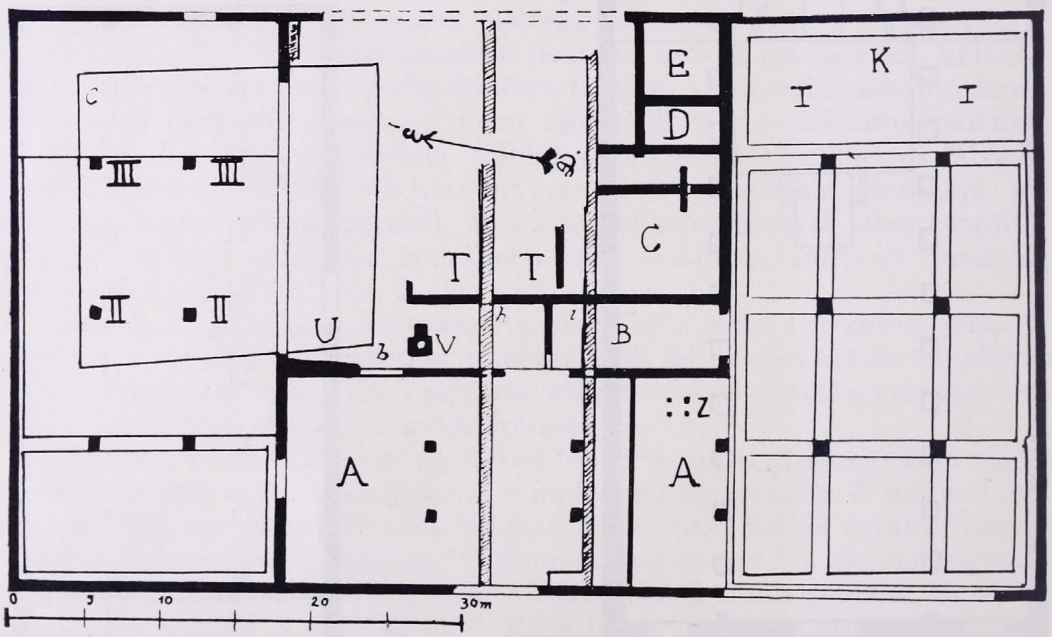

79. A kékkúti kisebb bazilika rekonstruált alaprajza.

Miután a legújabb kutatások alapján ismerjük a korai, IV. és V. századi ókeresztény templomtípusokat, nem nehéz megtalálni épületünk analógiáit, s ezek alapján megállapítani épületünk egyes részeinek rendeltetését. Itt egy kettős templomról van szó (7, 8), és közöttük egy nagy terem (6) foglal helyet. Ennek az utóbbinak egy nagyobb előcsarnoka volt *(atrium)*, (1) s ettől kétoldalt (3, 2 ; 4, 5) a templomhelyiségek (7, 8) előcsarnokait

(narthex) leljük fel. Az épület maga nem sík területen épült fel, hanem lejtős talajon, ezért a 9., 10., 11. számú helyiségek magasabban feküsznek, s a következő kettő (12, 13) még magasabb volt. Ezek az utóbbiak részben fűtőberendezéssel voltak ellátva, s formájuk sem árul el különösebbet, s bennük a templommal összeköttetésben álló (a 6. termen át) mellékhelyiségeket, esetleg a klérus lakásait láthatjuk.

A 6. számú középterem bejáratának két oldalán apró talapzatok ugranak ki, akárcsak az apszisnélküli teremtemplomnál, s ezek itt is a termet három hajóra osztó oszlopsorok kiinduló pontjait jelzik. A 7., 8. számú helyiségek szélessége kb. 10 m, s így ezeknél is szerepelhettek hasonló oszlopok.

80. A aquileiai bazilika.

A 7. és 8. helység közül az egyik az imaház, a másik a *katechumeneum* volt. Eldönteni csak a berendezés után lehetne, amelyről feltehetjük, hogy itt is, mint a másiknál, részben fából volt. Az istentisztelet céljaira szolgáló helyiségben a presbyterium csak olyan lehetett, mint a másik kékkúti bazilikánál. A helyiségek küszöbkövei már hiányoztak, s csak ott, ahol azoknak még valami nyomuk maradt, van jelezve az ajtónyilás a térképen. A keresztelő-medence helyisége (*baptisterium*) nem ismeretes, de ezt leginkább a 6. helyiségben kereshetjük.

Ilyen ókeresztény templomcsoportra a legkoraibb példát Pannonia számára Aquileia szolgáltatta[1] (80. kép), s az első bazilikája nem más, mint

[1] *Gnirs*, Österr. Jh. XIX—XX. 1919. (Beibl.) 187. sköv. ll., 88. ábra.

egy zárt helyiségcsoport, amely gazdag és változatos térbeosztásával a gyülekezet sokféle liturgikus szükségleteit igyekezett kielégíteni. Megtaláljuk az északi és déli istentisztelet-helyiségeket három hajóra osztva 3—3 oszloppárral, köztük az AA helyiség egy háromhajós előcsarnok *(atrium)*, s a mögötte levő helyiségben volt a baptisterium. Így ez a mi kékkúti templomunknál a 6. számúnak felel meg. Az egyes helyiségek elnevezései itt, mivel püspöki székhelyről van szó, s jó alaprajz is áll rendelkezésünkre, könnyebb. A déli volt a *consignatorium*, esetleg *salutatorium*, — Egger *katechumeneumnak* tartja,[1] — míg az északi az imaház *(basilica)*. Ez a Theodorus-féle bazlika, amelynek építése még a püspök életében (+ 319) történt.

Aquileiától befolyásolva épült a parenzói kettős templom is a mellékhelyiségeivel.[2] A Gnirstől közölt alaprajzon C a déli templom *(ecclesia primitiva)*, DD az összekötő terem előcsarnokkal *(atrium)*. E az északi templom *(basilica)*, s B az előbbi mellékhelyisége, amely *baptisteriumul* szolgált. Ugyanilyen elrendezésű a nesactiumi[3] kettős templom is (81. kép). Gnirs triesti és pólai teremtemplomoknál is ilyen épületet tételez fel, amelyeket eddig teljesen feltárni nem sikerült. Az aquileiai, parenzói és nesactiumi alaprajzok az átépítés előtti első állapotot mutatják rekonstruálva. Eredeti állapotban egy sem maradt fenn, mert rövidesen a hívek számának szaporodásával az első templomokat meg kellett nagyobbítani, s ez még részben a IV. század folyamán történt. Természetes, hogy ezután az épület régi alaprajzához már nem lehetett ragaszkodni, s míg a két főtemplom területben nyert, addig a mellékhelyiségek fejlődtek vissza.[4]

A kékkúti alaprajz egy ilyen korai kettős templom-csoportot eredeti állapotában őrízett meg. Kora még a IV. század első fele, valószínűleg nem sokkal a milanói constitutio után épült, erre utal a bejáratnál talált két Krisztus-monogramm és az alaprajz is, amely későbbi korban megváltozva került volna ide. De hogy ez a helyiség, mely itt Kékkúton korban a régebbi, rövidesen kicsi lett a hívők befogadására, azt a mellette felépített, nagyobb befogadóképességű teremtemplom bizonyítja, amely azonban korban mégsem lehet sokkal fiatalabb, s a IV. század második felére, legkésőbb az V. sz. elejére tehető.

*

A régi fenéki bazilika. Ez fejlettebb formát mutató nagyobb építmény, amelynél a presbyterium téglaalakú és félkörű lezárással végződik. Két-oldalán nem marad el a kis négyszögű *diakonikum* és a *prothesis*. Maga a főhelyiség két oszlopsorral három hajóra oszlik. Alapformájára rokon a Con-

[1] *Egger*, Ein altchristliches Kultsymbol. Fünfundzwanzig Jahre römisch-germanische Kommission, 1930. 98. l., 1. ábra.
[2] *Gnirs*, i. m., (Beibl.) 165. l., 79. kép.
[3] *Gnirs*, i. m., (Beibl.) 182. l., 82. ábra. — *Egger* i. m., 117. l., 105. kép.
[4] V. ö. pl. az aquileiai második átépítés alaprajzát: *Gnirs*, Jahrbuch des Kunsthist. Inst. der. k. k. Zentralkomm. IX. 1915. 164. l., 126. kép.

stantinus-kori salonai város-i temploméval.[1] Berendezéséből semmi sem maradt meg (43. kép, I. szám).

*

A jenéki újabb bazilika a legfejlettebb. Formáját visszavihetjük Észak-Itáliára és az aquileiai metropolis környékére. Formára hasonlít hozzá a monastirinei első keresztény épületcsoport, bár ott csak két apszis szerepel.[2] Az a tény, hogy a fenéki megerősített táborban két ókeresztény templommal találkozunk, nem meglepő. Mindenesetre már a keletelésük különbözősége elárulja, hogy nem egykorú építményekkel állunk szemben. A régi és nagyméretű bazilika keletelése egyirányú a városfallal és alkalmazkodik a környezetének kisebb épületeihez: nyugat-keleti orientálású. A kisebb bazilika vele szemben már a hivatalos keletelést, a kelet-nyugatit mutatja. Formája is fejlettebb, és nem épülhetett korábban, mint a IV. század utolsó évtizedeiben vagy az V. század elején. Hogy hosszú volt a két bazilikának az élete, azt a megerősített telep déli városfalán kívül feltárt temető anyaga is bizonyítja. Eltekintve attól, hogy a nagyobb városokban több bazilika elégítette ki a hívők hitbeli szükségletét, ez előfordult a táborokban *(castra)* is. Troesmisben három bazilikával találkozunk,[3] ugyanígy a tropaeumi táborban nem kevesebb, mint négy nagyobb bazilika fordult elő.[4]

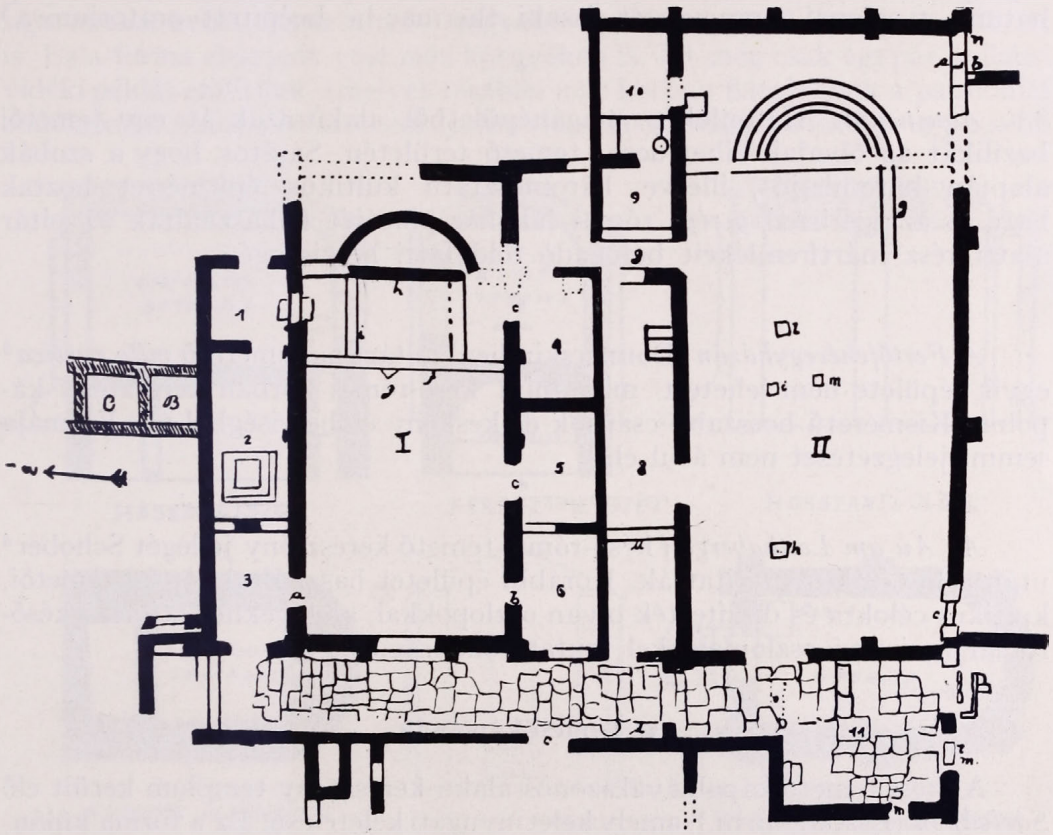
*

A *sümegi* bazilika formája ismeretlen az aquileai körzetben, azonban megtaláljuk a peschi római bazilikában.[5] Ez utóbbinak a kora-középkori bazilikával való összefüggésére Schulze mutatott rá, s egyik legjellemzőbb példájának a Karoling-kor előtti három hajós bazilikát hozza föl az aacheni karoling udvari-kápolna északi oldalán.[6] A sümegi bazilika építésének korát nem ismerjük pontosan, mert leletek az ásatásokból nem kerültek elő. Még sem láthatunk ez esetben nyugatról jövő frank hatást, hanem egy korábbi, a peschi bazilikához hasonló antik építmény hatását, amelyet narthexszerű előcsarnokkal bővítettek ki. Megemlíthetjük, hogy Salonában is a legrégibb oratóriumok egyike hasonló szegletes apszissal végződik, de narthexe nincsen.[7] Nem tartjuk kizártnak annak lehetőségét sem, hogy a sümegi bazilika mellett feltárt építmény, amely eredetileg római *villa rustica* volt (minden oldala 30·23 m hosszú) és belső részén apró szobákra vagy fülkékre oszlott, később egyházi rendeltetést nyert, s a bazilika közvetlen közelében a klérus befogadására és lakóhelyéül szolgált.[8]

*

[1] *Egger*, i. m., 113. l., 102. ábra.
[2] *Egger*, Forschungen in Salona. II. 10. l., 7. kép.
[3] *Netzhammer*, Die christlichen Altertümer in Dobrudscha. 135. l., 50. kép.
[4] *Netzhammer*, i. m., 178. l., 66. kép. — *Zeiller*, i. m., 196. sköv. ll.
[5] *Lehner*, Der Tempelbezirk der Matronae Vacallinehae in Pesch. Bonn. Jahrb. 125. 1919. 74. sköv. l. VIII. sköv. tábla.
[6] *R. Schulze*, Basilika. (Röm.-Germ. Forschungen 2.) 64. sköv. ll., XII. tábla, 45. kép.
[7] *E. Dyggve*, Salona cristiana. Atti del III. Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana. 1934. 246. l., 11. kép.
[8] *Ádám*, Sümeghi földalatti épületmaradványok. (Arch. Ért. II. 1883. 17. sköv. ll.)

A *tácfövenypusztai* bazilikának a feltárása még nem fejeződött be.[1] Minden esetre ahogy az eddigi jelek mutatják, egy nagy római *villa rustica* egy részének kultikus célokra való felhasználásából keletkezett. Az a rész, melyet bazilikának nevezhetünk, három részből áll : a középső rész kétszer olyan széles, mint a két oldalszárny, s mind a három félkörű, apszisszerű lezáródással végződik.

81. A nesactiumi bazilika.

A középterem félköralakú lezárása előtt egy másik félköralakú falazás is jelentkezett, amely nem lehetett más, mint a klérus ülőhelye *(subsellium)*. A középterem mindenesetre a bazilika, a két mellékhelyiségben pedig a *prothesist* és a *diakonikont* látjuk. Alaprajz tekintetében hasonló példákat hozzá találni nehéz, mivel egy magánlakásból átépített kultikus épülettel állunk szemben. Megjegyezhetjük azonban, hogy így, átépítve, magán viseli

[1] Lásd : *Marosi A.*, A tácfövenypusztai ásatás (Székesfehérvári Szemle, III.—IV. 1934. 54. sköv. ll. és 1. kép).

a késő római-kori bazilikák jellegzetes vonását is, s mint legközelebbi példát a Póla melletti S. Catherina szigeten előkerült temetői kápolnát említhetjük fel.[1] Meg kell említenünk azonban, hogy magánházaknak, esetleg középületeknek pl. fürdők egyes részeinek kultikus célokra való felhasználása környező vidékünkön gyakori, s épp azon a vidéken, amely a pannoniai ókeresztény építészetre formaadó befolyást gyakorolt. Itt utalhatunk a salonai úgynevezett északi thermae-be beépített oratoriumra.[2]

*

Aquincum. Hasonlókép magánépületből alakítottak át egy temetői bazilikát az óbudai Vihar-uccai temető területén. Sajátos, hogy a szobák alapján háromhajós, illetve háromosztatú kultikus építményt hoztak létre és az apszisnál a régi római lakóház pincéjét felhasználták az oltár alatti rész mártíremlékeit befogadó földalatti helyiséggé.

*

A Fertőfehéregyházán (Donnerskirchen) föltárt nagyméretű *villa rustica*[3] egyik épülete nem lehetett más, mint késő-római korban keresztény kápolna. Kisméretű hosszabb csarnok és keskeny előhelyiségből áll. Formája semmi jelegzeteset nem árul el.

*

Az Au am Leithaberge-i késő-római temető keresztény jellegét Schober[4] után a kutatók nem vitatták. Korábbi épületet használtak itt fel temetői, kultikus célokra és díszítették olyan oszlopokkal, amelyeknek stílusa a késő-római noricumi oszlopfelekkel mutat rokonságot.[5]

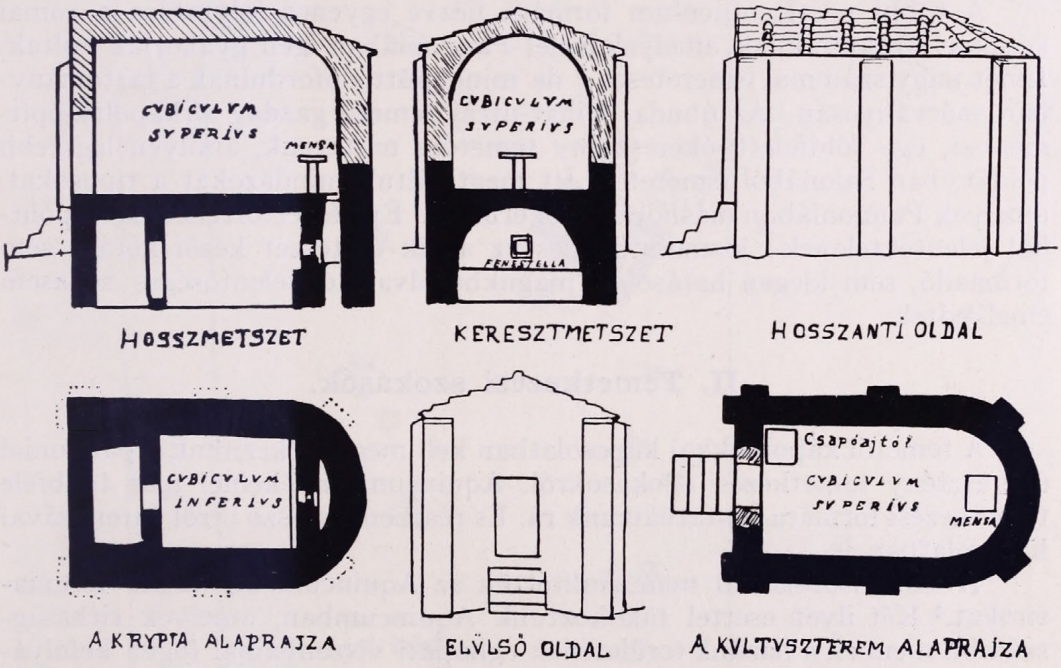
3. Temetőkápolnák.

A *diósi* temető-kápolnával azonos alakú keresztény templom került elő *Sárisápon* (Esztergom m.), amely kelet-nyugati keletelésű. Ez a forma különben az ókeresztény templomok egyik leggyakoribb korai típusai közé tartozik. Pannoniához közel azt a vidéket, honnan ez a forma ide is átszármazhatott, legelőször az aquileiai metropolis területén kell keresnünk. A Val di Sudiga-ból ismeretes templomnál[6] az oltár helye az apszisban van, amely a cellától korláttal volt elválasztva. A hemmabergi egyházi épületek közül a *consignatorium* mutat apszisos lezárást, de ez csonkán maradt meg, s így a

[1] *Gnirs*, Forschungen in Istrien (Österr. Jh. XIV. 1911. Beibl. 187. sköv. ll. 114. kép.).
[2] *Egger*, Frühchristl. Kirchenbauten. 111. l., 100. kép.
[3] *Groller*, Arch. Ért. XXXI. 1911. 64. sköv. ll. — *W. Kubitschek*, Römerfunde v. Eisenstadt. 48. sköv. ll., 32. kép II.-al jelzett épület.
[4] *Schober*, Römischer Friedhof in Au am Leithaberge (Österr. Jh. XXVII. 1914. Beibl. 205. sköv. ll.).
[5] Lásd: *Schober*, i. m., 211—213. képeit.
[6] Kunsth. Jahrbuch der Z. K. V. 1911. Beibl. 13. ábra. — *Egger*, Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum. 113. sköv. l. 103. ábra.

narthex jelenléte nem mutatható ki.[1] Ennél az apszist díszes mozaik borítja, s magába a cellába építettek be egy félköralakú emelvényt, mint a klérus számára szolgáló ülőhelyet, s ez előtt állott az oltár és a korlát.

A diósi kápolnánál az oltár elhelyezésére nézve a fentebbi két példa között lehet választanunk. Ha a pannoniai korai keresztény építményekre gondolunk, s azoknak aquileiai stb. előképeire, akkor a hemmabergi *consignatorium* beosztása az, amely nagyobb valószerűséggel szerepelhetett itt is. Ez a forma elterjedt volt más környéken is. Itt még csak egypár balkánvidéki példát említünk, amelyek részben már korban fiatalabbak a pannoniai emlékeknél. Axiopolisban a sírkápolna előcsarnok nélküli, s melléje egy k,sebb

81a. A pécsi ókeresztény héroon rekonstrukciója.

apszisos fülke járul.[2] Istrosból egy apszisos bazilika ismeretes, amelynek hasonlókép hiányzik a narthexe ;[3] éppúgy a tropaeumi temetői templomnak is.[4] Különben ez az egyszerű forma megnagyobbodásában a középapszisos háromhajós és narthexes bazilikák előfutárja, s egyik legszebb példája a tropaeumi *basilica forensis*.[5]

A diósi temetői templom korára nézve közelebbi adatok nem állnak rendelkezésünkre, nem ismerünk onnan kikerült leleteket, — s így azt

[1] *Egger*, i. m., 76. sköv. ll. 77. és 82. képek.
[2] *R. Netzhammer*, Die christlichen Altertümer der Dobrudscha. Bukarest, 1918. 120. l., 38. kép.
[3] *U. ott.* 160. l., 59. kép.
[4] *U. ott.* 183. l., 69. kép.
[5] *U. ott.* 191. l., 72. kép, 199. l., 75. kép.

sem tudjuk, hogy voltak-e benne sírok. Maga az épület sem szakavatott ásatás eredményeképpen került elő, s beosztását is homály fedi. Kora mindenesetre a IV. század második felére vagy az V. század elejére teendő.

Építészeti formáját tekintve igen értékes az egyik pécsi mauzoleumnak festéssel diszített alsó része (81. a. kép). Ezzel az értékes műemlékkel Henszlmann és Szőnyi után behatóan foglalkozott Ejnar Dyggve, kimutatva ezen kettős, földalatti és földfeletti részből álló mauzoleumnak építészeti jelentőségét, rámutatva azokra a helyekre, ahonnan ez a típus Pannoniáig is eljuthatott.[1] Egyik érdekes példája a dalmáciai Ratac, amelynek formáját továbbélésében természetesen jóval később és tökéletesített formában Marusinacban is megtalálhatjuk.[2]

A többi pécsi cubiculum formára nézve egyenes folytatása a római későkori sírkamráknak, amelyek Kelet-Pannoniában igen gyakoriak voltak. Innét nagy számmal ismeretesek,[3] de mindenütt előfordulnak a tartományban szórványosan. Az óbudai Vihar-utcai temető gazdag sírkápolna-építményei, egy földfeletti ókeresztény temetőre mutatnak, amilyen legszebb példányban Salonából ismeretes. Itt megtaláltuk mindazokat a típusokat, amelyek Pannoniában máshol is előkerültek. Építészettörténeti szempontból jelentéktelenek; kisméretűek és az antik építészet késői korára sem formaadó, sem idegen hatásokat magukba olvasztó jelentőségre sohasem emelkedtek.

II. Temetkezési szokások.

A temetői kápolnákkal kapcsolatban kell megemlékeznünk a pannoniai ókeresztény temetkezési szokásokról. Aquincum emlékeinél már többféle temetkezési formára mutathattunk rá. És részben volt szó erről Intercisával kapcsolatban is.

A leletfelsorolásnál nem említettük az Aquincumban talált mumiasírokat.[4] Két ilyen esettel találkoztunk Aquincumban, amelyek ritkaságszámba mennek a hazánk területének éghajlati viszonyainál fogva befolyásolt pusztulás miatt. Az egyház rajta volt, hogy ha lehetséges, az elhúnytak maradványait konzerválják. Szépen mutatják ezt az afrikai temetők, s újabban a S. Sebastiano-katakombának feltárt sírjai.

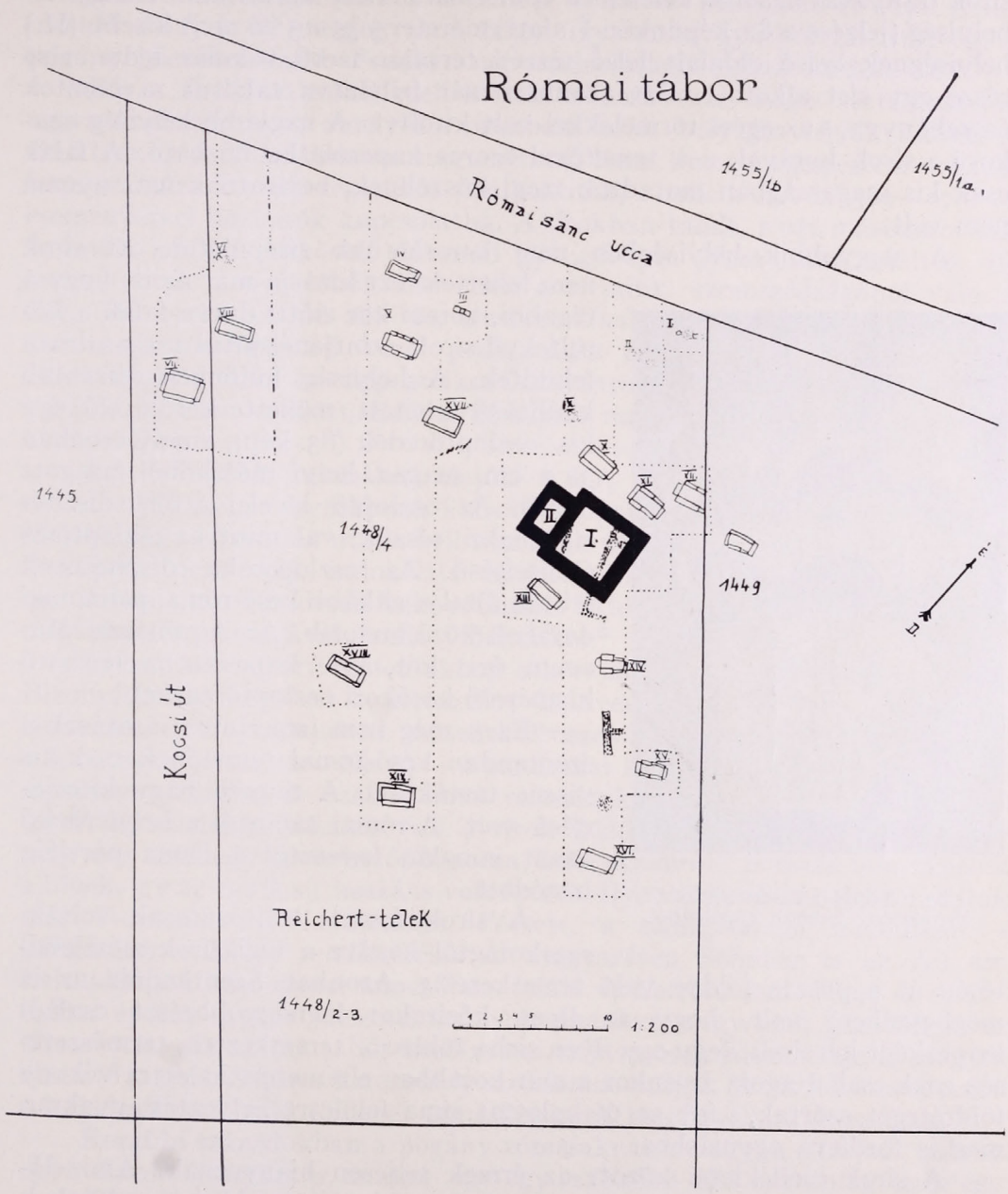
Hogy a temetkezési szokásokról teljes képet kapjunk, nemcsak kiragadva egyes eseteket, itt tartjuk helyénvalónak, hogy a szentendrei *(Ulcisia castra)* általunk feltárt temetőjének egy kis részében megfigyelt temetkezési típusait bemutassuk, mely magából kiragadva, ha nem is összefoglaló, de még eddig nálunk nem tárgyalt temetkezési szokásokról számol be. (A temető képét láthatjuk 82. képünkön.)

[1] *E. Dyggve*, Pannonia 1935. 163. sz. 62. sköv. ll.

[2] *Egger*, Bulletin de l'Institut archeol. bulgare. X. 1936. (Kül. lenyomat.)

[3] V. ö. pl. *Foerk*, Bp. Rég. X. 1923. utolsó tábla.

[4] V. ö. *Nagy L.*, Az aquincumi mumiatemetkezések. (Diss. Pann. Ser. I., 4. sz.)

82. A szentendrei ókeresztény temető.

Ebben a temetőnkben a X., XI. és XIII., XIV. számú sírok közt a sírok irányával hasonló keletelésű épületmaradvány került elő. A nagyobb helyiség (jelzése a 82. képünkön I. alatt) méretei 5·35×5·20 m. A kisebb (II.) helyiségnek belső oldalait felső részén terrazzo-szerű vakolás fedte, alsó része egy sírt alkotott. Ezt azonban már felbontva találtuk, a csontok összehányva, s az egész törmelékkel volt kitöltve. A nagyobb helyiség egykorú a sírok korával, s a temetővel szoros kapcsolatba hozható. A falak csak kis magasságban maradtak meg, küszöbnek, bejáratnak már nyoma nem volt.

A nagyobbik helyiségben nem kereshetünk sírépületet, ott sírok nem lehettek, ezt kizárja már az is, hogy a régebbi, római kor előtti durva falak a körülfekvő sírok színtjénél jóval magasabban feküdtek. A helyiség különben díszesebb kiállítású lehetett, mellette került elő egy kis oszloptöredék (83. kép), amely csonkán 32·5 cm. magas, helyi mészkőből faragott darab. Az oszlopfő levelei áttört díszítésűek, alsó részük, valamint az oszloptörzs ékdíszítésű. Az oszlopocska díszítésének stílusa által a ritkább késő-római pannoniai darabok közé tartozik. Az Aquincumi Múzeum őriz két, vele kapcsolatba hozható kisméretű későkori oszloptöredéket.

83. Oszlopfej a szentendrei ókeresztény temetői kápolnából.

Ezen még nem ismertetett ásatások a szentendrei késő-római temetőnek csak kis részét tárták fel. A temető nagy kiterjedésű volt. A római tábortól a helyiérdekű vasút vonalán keresztül a Duna partjáig húzódott.

A sírok formái változatosak voltak, szarkofágtól kezdve a téglasírok mészleöntésén át a puszta földbe való temetkezésig. Azonban Szentendrén az is megfigyelhető volt, hogy az ilyen kősírokat legnagyobbrészt családi kriptaként kezelték, s egy-egy ilyen sírba többször temetkeztek, természetesen csak családtagok. Ilyenkor a már korábban eltemetett halottra vékony földréteget szórtak, s így az új halottat síma felületre helyezték, gyakran meg is fordítva egymáshoz.

A sírok mellékletei között az érmek teljesen hiányoznak. Ami előkerült, az szórványos lelet volt, és a sírokon kívül jött elő a kutatóárkok húzása közben. A sírok különben is nagyon szegényesek voltak és kevés mellékletet adtak.

Az egyik sírból került elő az a ládaveretmaradvány, amelynek készítési korát Crispussal, Nagy-Constantinus fiával kapcsolatba hozható tengeri jele-

net miatt a Kr. u. 324—326. évek közé tettük, de megjegyezve azt is, hogy a sírba való kerülésének korára ez csak a terminus postquem-et adja. Érdemesnek tartjuk itt megjegyezni, hogy ugyanazon gyárból kikerült egyik pogány jelenetes darab Fenéken népvándorláskori sírban fordult elő.[1]

Bár a sírokban talált mellékletek szűkszavúak, mégis alátámasztják azt a korhatározást, amelyet a sírokban talált bélyeges téglák adtak. A sírokban az I. Valentinianus nagyméretű, lázas limes-megerősítési munkálatai számára készült téglákkal találkoztunk, s ezek a Kr. u. 369—375. év eseményeivel hozhatók kapcsolatba. A sírokban talált, s ott másodszor felhasznált későbbi sírkövek dátumai gyengébbek. Nem most találtuk, de innen, ebből a temetőből, közvetlen a sírjaink szomszédságából való a *CIL.* III 15172. számú sírköve, amelyen *Ulcisia castra* neve helyett már a *Castra Constantiana* áll, ezt pedig, mint Domaszewski megállapította, akkor kapta a tábor és telep, amikor Constantinus fia, Constantius e vidéken a barbárok ellen küzdött. Ez a sírkő is már másodlagosan volt felhasználva a temetőben.

Így temetőnk használati idejéül a Kr. u. IV. század második felét nevezhetjük meg, a legújabban kiásott sírokat I. Valentinianus uralkodási idejébe vagy közvetlen utána kell tenni. Ez utóbbit az a tény, hogy a sírokban pénz nem volt, indokolttá is teszi, mert a limesnek Valentinianus halála után rövidesen bekövetkezett áttörése a pénzforgalom hirtelen megszűnését is magával hozta vidékünkre.[2]

Ebben a későkori temetőnkben a kereszténység jeleit is megtaláltuk. Bizonyítja ezt egyrészt a keresztény ládaveretes sír is. Igaz, hogy ez a ládaveret apotropaionjaival, császárkultuszával, Hercules ábrázolásával — a keresztény jelenetek mellett, — a pannoniai keresztény-pogány szinkretizmusra vet világot, de ezen a limes mentén különösen csodálkozni nem is lehet. Keresztény szokásra vall a sírok között talált kis épület is, amely nem más mint egy kis temetői kápolna, *cella memoriae.* E mellé temetkeztek a hívek, így az egyik sír hozzá is volt építve. Ilyen temető-kápolnát találtak már Pannoniában Sirmiumban, Pécsett, a dunapentelei temetőben, s keresztény vallásos rendeltetésűnek magyarázza Schober is az Au am Leithaberge-i késő-római temetőben talált épületromokat. Hogy a szentendrei épület egykor díszesebben volt ékesítve, s így nem pusztán sivár terem volt, azt az ott talált késő-római stílusú oszlopocska feje is magyarázza (83. kép). Sajátos keresztény szokásnak tudjuk be itt a limes mentén a kőládasírokba való tömeges temetkezésnek megfigyelt sajátosságait.

Korábbi századokban a pogány rómaiaknál is nagyon elterjedt volt az együvé való temetkezés, amikor egy-egy szabadon álló szarkofág csak egy család közös temetkezőhelye volt, amint azt a feliratok bizonyítják. Ez a szokás átöröklődött, sőt hatványozva elterjedt a keresztények körében

[1] *Hampel,* Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. III. tábla, 181. (Az időhatározáshoz v. ö. *Alföldi,* Unterg. II. 30. sköv. ll.)

[2] *Alföldi,* Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I. 38. sköv. ll.

is, akik nagyon őrködtek arra, hogy idegen ne kerüljön a családisírba, a mint azt a gyakran előforduló sírformula is mutatja: *si quis vero sup(e)r duo cor(p)ora nos(t)ra aliut corpus voluerit ordinare, dabit fisci . . .* (V. ö. *Diehl* Inscr. lat. christ. vet. 821. etc.)

Egger említi,[1] hogy a monastirinei ókeresztény temetőben talált szarkofágokban — a Jó Pásztor szarkofágjától eltekintve —, a halottakat egyszerűen egymás mellé vagy egymás felé helyezték. A hullalé levezetésére a sírládák aljára lyukakat fúrtak, amelyek a felbomló hulla nedvességét szabadba vezették. Hasonlót figyelt meg Styger is a *Cimiterio di S. Sebastiano*-ban[2] és Fremersdorf Kölnben.[3] Szentendrén a földbehelyezett sírládáknál az egyes halottak közé földet szórtak, mint elválasztó sávot, amely ugyanezt a célt szolgáltatta; a korábban eltemetett halott hullanedvességét felszívta. Hogy az ugyanazon sírba különböző időben behelyezett halottakat egymáshoz fordítva is helyezték el, arra az ókeresztény temetkezésből például hozhatom fel Rómából a Tiberis baloldalán a Via della Lungara-n felfedezett ókeresztény szarkofágot, ahol ugyanilyen esettel találkozunk.[4]

A XIV. számú sírnál a fedőlapok egyikén kerek nyílást vésték ki, amelyet a föld felszínéig két gerincfedő tégla *(imbrices)* összehelyezésével hagytak szabadon. Ez a nyílás adta meg a lehetőségét, hogy kis tárgyakat a sírba engedjenek le vagy olajat öntsenek a sírba. Ezt a szokást a pogányoktól a keresztények is átvették. Ilyen nyílásokat látni a monastirinei Domnio sírjánál, a római Paulus-sírban, ilyet talált Orsi a syracusai S. Giovanni coemeteriumban.[5]

A szombathelyi keresztény sírkövek több darabját Varsányi János ásatta fel, a mult század közepén. Rajzait beküldte jelentéseivel együtt az Akadémiához. Ezen rajzok megmutatják nekünk, hogy az őskeresztény temetkezéssel kapcsolatban legalább is Szombathelyen a sírfeliratokat hogyan helyezték el. A szombathelyi két festőről megemlékező sírkő (*CIL.* III 4222.) egy melegvezető téglákból összeállított sír ládájának képezte a fedelét. Viszont ezen feliratok állításának csak akkor volt értelme, ha nem is nagy magasságban a föld színtjét elérték. Természetesen a mészkőből faragott szarkofágok eredetileg is a föld felett álltak, csak későbbi évszázadok alatt — megváltozott földfelszíni viszonyok miatt — kerültek föld alá.

A szombathelyi keresztény római feliratok betűtípusaik és formulázá-

[1] *Egger*, Der altchristliche Friedhof Monastirine. (Forschungen in Salona II.) 58—59. ll.

[2] Atti della Pontificia Accademia di arch. II. sorozat, VIII. kötet 22. l. és I. 43. 90. tábla. Idézi Egger fenti művében.

[3] *Fremersdorf*, Römische Grabkammer von Köln-Jakobstrasse. *Germania* XIV. 1930. 159. l.

[4] *G. Gatti*, Not. d. scavi 1904. 50—51. l., 9. kép.

[5] V. ö. *Egger* i. m., 56—57. ll. — *A. M. Schneider*, Mensae oleorum oder Totenspeisetische. Röm. Quartalschrift XXXV. 1927. 28. sk. ll. — Pogány szokásra v. ö. *E. Linckenheld*, Stèles funéraires en forme de maison 1927. 129. l.; *O. Tschumi*, Germania, XIV. 1930. 122. l. Aquincumban is előfordult egy olyan Kr. u. II. század első évtizedeiből való sír, melynél fedőtéglákból *(imbrex)* összerakott nyíláson át a sírt étellel-itallal elláthatták.

suk miatt legközelebbi kapcsolatban vannak a Pannonia secunda- és Saviaból származó keresztény sírkövekkel (Sirmium, Siscia stb.).[1] S ezekkel együtt az Aquileia és környéki IV. századi sírkövek betűtípus és szövegezéseivel mutatnak nagy rokonságot, pl. a *bonae memoriae, contra votum posuit* kifejezések használatai. Ezekre nézve ma már jó útbaigazítást ad *Diehl*, Inscriptiones latinae christianae veteres című műve. Az egyik leányvári sírkő *tu qui (h)ic oras Justinian | e in mente (h)abe |* kifejezés Aquileiából is ismeretes (CIL. V 1636).[2]

III. Falfestészet és mozaik.

1. Az építészeti emlékeink mellett a pécsi mauzoleum földalatti kriptájának falfestményei is jelentősek számunkra, s elütnek a balkánvidéki emlékektől (Moesia, Scythia).[3] Hasonló stílusban festett sírkápolna csak Rheimsből volt ismeretes,[4] amely hasonlókép az itáliai — róma-városi katakombafestészet hagyományait követte. A festmények a IV. században már általánosan elterjedt jeleneteket ábrázolnak, a helyi viszonyokból érthető és a tartományi iparosok tudásával magyarázható leegyszerűsítésekkel. Különösen feltűnő ez a Jónás-jelenetnél. A boltozat díszítésénél komoly önmérséklet uralkodik, amely emlékeztet a korai idők (II. és III. század) római katakombáinak mennyezetdíszítéseire.[5] Azonban a szigorúságából felengedett, de mégis egységesen kezelt mennyezetképek kellő érvényre jutnak, mert a beosztáson belül a képmezők és a medaillonok mellett szabadon hagyott területet hatásosan töltötték ki virágokkal és madarakkal. Hasonló rokonvonásokat találunk az aquileiai bazilikában, ahol a mozaikpadozatok díszei között feltaláljuk a medaillonban ábrázolt női alakokat,[6] melyek helyi kegyeséletű kereszténynyeket, esetleg szenteket ábrázolhatnak.

Különös jelentőségű a pécsi mauzóleum alsó részénél, az északi falon ábrázolt Péter és Pál apostolok között szereplő Krisztus-monogramm, mint Krisztus jelképe, amelynek igazi értelmezését az alatta helyett foglaló kis *loculus* is megmondja, amely fölött középről emelkedik fel, az egykor egy dombot ábrázolt dologból a kereszt. Újabban a S. Sebastianóban talált

[1] V. ö. *Brunšmid*, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu. 376. 384—5. 393—4. számokat. Jelentőségükre v. ö. *A. Brelich*, Aspetti della morte ... c. művét.

[2] *Brusin*, Aquileia. 256. l.

[3] V. ö. pl. Sofiából (*Kazarow—Tatschew*, Bulletin de la Societé archéol. Bulgare I. 1910. 23—28; IV. 1914. 248—249. kép). — Konstanzából (*Netzhammer*, Strena Buliciana, 405. l., 3. kép).

[4] *Blanchet*, Étude sur la décoration des édifices de la Gaule romain. 179—180. ll.; *H. Achelis* (i. m., 70. l.), pl. kiemeli, hogy mily nagy hiányt jelent a Rajnavidékére az a tény, hogy onnan ókeresztény falfestmény nem ismeretes.

[5] *Wilpert*, Die Malereien . . . II.; *Sybel*, Christliche Antike I. 151—156. ll.; *Wulff*, Altchr. u. byz. Kunst. I. 50. köv. ll.

[6] *Fasiolo*, I mosaici d'Aquileia. XIX. tábla; *Gnirs*, Jahrb. d. Kunsthist. Inst. d. Zk. 1915. XXIII—XXV., XXVII. táblák; *G. Brusin*, Aquileia. Guida storica e artistica 266. l., 201. kép; C. *Cecchelli*, Gli edifici ed i mosaici paleocristiani nella zona della basilica di Aquileia. Bologna, 1933. XXXI. XXXIII—XXXV. táblák.

szarkofágok nyomán ezt az ábrázolást az ἀνάστασις jelenetére kell magyaráznunk.[1]

A pannoniai bazilikák falfestményei szegényesek. Itt idézhetjük a fenéki és a kékkúti bazilikákat is. A falfestés alsó része ezeknél az emlékeknél a márványberakás, az ú. n. inkrustációnak festéssel való utánzása. Ez nem volna más, mint a második ú. n. inkrustációs stílus, amely Keleten tovább-élve és a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva nem engedte az ú. n. pompéji stílusok kifejlődését.[2]

Ezen stílusnak a nyomai ismeretesek az aquileiai bazilikából is, — melynek elemeit közvetve — a tengeren keresztül keletről is kaphatta volna. Nálunk Pannoniában kimutatható, hogy ezen stílus közvetítője a Duna vonala volt, s rajta át a tartomány belseje is új színt vihetett falfestészeti stílusaiba.[3]

A pécsi cella trichora második falfestése függönydíszítést ábrázoló mustrákat tüntet fel. Természetesen ennek kora a cella építésével nem egykorú, s a díszítés stílusa az új átépítés idejével, a frank fennhatóság alatt gyökeret vert Privina-hercegség uralmával azonosítható. A «*De conversione Bagoariorum et Carantanorum*» címmel ellátott mű szerint Zalavár volt a hercegség székhelye *(Privinae civitas)*, amely később Koczil, Privina fia alatt a Mosaburg nevet kapta volna.[4] Ezen késő-római és ismét felújuló márványberakást utánzó festés (mely egyenes folytatása a keleti ú. n. II. inkrustációs stílusnak) késő-római épületekben is fellelhető. Kékkút, Carnuntum, Szentendre és a többiek is megőrízték nyomait.

*

2. Az antik-keresztény művészetnek közkedvelt dísze, a mozaik, tartományunkban ritkán fordul elő. Északra csak Pécs *(Sopianae)* az a hely, amelynek keresztény mozaik-emlékéről tudunk.[5] Díszítéseinek beosztásával olyan sajátságokat tüntet fel, amelyek motivumainál fogva az aquileiai körrel kapcsolják össze. S ezzel vethetjük össze a gradoi Piazza della Corte-n előkerült mozaikmaradványokat.[6]

Az egyik soproni mozaik díszei késő-római mustrákat adnak vissza. Kővágószőlősről nem beszélhetünk, mert itt a leírás olyan hiányos, hogy magára a dekoratív díszítésre következtetni nem lehetett.

Mozaikkal volt díszítve az egyik sirmiumi cella trichora is, amelyről csak említés maradt fenn.[7]

[1] *E. Josi*, Atti del III. Congresso Internationale di Archeologia Cristiana. Roma, 1934. 325—326. ll.

[2] Aquileiai analógiákra lásd : *Gnirs*, Österr. Jh. XIX—XX. 188. l., 86—87. képek. — *U. a.*, Die christliche Kultanlagen, 123. kép.

[3] *Nagy L.*, Die röm.-pann. dekorative Malerei. (Roem. Mitt. XLI. 1926. 118. sköv. ll.)

[4] V. ö. az épületmaradványokhoz : *Gyulai*, Zalavár legrégibb építészeti emlékei ; *Füssy*, Gesch. der Zalavárer Abtei. 435. sköv. ll. — A Conversio szerzője említi *Privina* templomépítő tevékenységét is : «*Postmodum vero roganti Privinae misit Luiprammus archiepiscopus magistros de Salzburch muratores et pictores, fabros et lignarios, qui infra civitatem Privinae honorabilem ecclesiam construxerunt . . . in qua ecclesia Adrianus martyr pausat*».

[5] *Haas*, Baranya, 226. l. ; *Szőnyi*, A pécsi múzeum kőtára. (Arch. Ért. XXVII. 1907.) 44. l., 2. kép ; *Posta*, Baranya multja és jelene. II. 191.

[6] Österr. Jh. IX. 1906. Beibl. 11. l., 6. kép.

[7] V. ö. *Zeiller*, i. m., 190. l.

IV. Kőfaragóművészet.*

Sajnálatos hiánynak kell tartanunk, hogy Pannonia területén ezideig kevés olyan emlék került elő, amelyek az ókeresztény szobrászat jelenlétéről és foglalkoztatásáról tennének tanúbizonyságot. Mint a legértékesebb emléket idéznünk kell a Székesfehérvárott talált és Marositól a tácfövenypusztai bazilikához tartozónak vélt korlátpillért[1] (26. kép). Lapos faragása, díszítéseinek egy-egy síkba való kezelése eszünkbe juttatja Eusebiusnak a tyrusi bazilikáról való megemlékezését, hogy a templom belső berendezése fából készült. Ilyeneknek gondoljuk el mi is az első pannoniai templomi berendezéseket, amelyeket csak később vittek át kőbe, de a tradíció erős nyoma a későbbi kőbe való átfaragásokon is érvényesült. Schober az Au am Leithaberge-i épületromoknál talált faragványok ismertetése alkalmával utalt már a noricumi előképekre, amelyeknek bő példáit Egger összefoglaló munkájából ismerjük. A késő-római kor leegyszerűsített formái és a kis oszlopoknak kultikus célokra való felhasználására művében bő példákra találhatunk. S így kell vennünk a kékkúti kisebb bazilika apró oszlopfőit is, valamint a szentendrei szépen megmunkált kis oszlopfőt, amely egy kis temetőkápolna oltárasztalának tartójául szolgálhatott (83. kép).

Pannoniában a legszebb korlátdísz Pettauból ismeretes, amely azonban stílusánál fogva a belső-noricumi emlékekkel mutat fel szoros kapcsolatot 73. kép). Az ezzel rokon példákat Egger már többször idézett művében találjuk meg.[2]

A kőfaragói tevékenységgel kapcsolatban említhetjük fel a szekszárdi szarkofág fedelének másodlagos keresztény szimbólumokkal való díszítését. Stílusa világosan elüt a korábbi századból való láda díszítésétől. A főcél, a keresztény szimbolikának kiéreztetése volt (14-16. képek).

Nem erőltetett szimbolika szerepelt ezeken az emlékeken, csupán a keresztény hívők magukra találása. A sisciai Severilla szarkofág[3] venyigés díszítése fellelhető egy szombathelyi, ma a lapidáriumban őrzött szarkofágon is, amelyet azonban felirat nélkül keresztény jelleggel nehéz volna felruháznunk. Mindenesetre sajnálnunk lehet, hogy önálló szoborműveket ezideig még nem találtunk, legalább is olyanokat, amilyeneket a Balkánról ismerünk és a Jó Pásztort ábrázolják.[4]

* Itt tartom helyénvalónak, hogy külön is kifejezzem köszönetemet dr. Nagy Tibor kedves barátomnak, aki e dolgozat számára szíves volt a térképet megrajzolni és a kefelevonat javítását elvégezni.

[1] *Marosi*, Székesfehérvári Szemle, 1936. 105. sköv. ll., 1., 2. képek.

[2] *Egger*, Die christl. Kirchenbauten...

[3] Lásd: *Brunšmid*, Vjesnik X. 159. l., 351. kép.

[4] V. ö. *Strzygowski*, Vjesnik. (Bull. d'arch. et. d'hist dalmate. XLIX. 1926/7. 18—19. ll.)

V. Iparművészet.

Keresztény jelenetes ládaveretek.

A helyi iparművészet termékeiként említettük eddig is a ládavereteket, mert a már többször használt *pannoniai* jelző egy egész csoport megkülönböztetésére szolgál.[1] Ezek között a ládaveretek között a pogány mitologiából vett ábrázolásokkal ékeseké a nagyobb szám. Valamennyit sírban találták, s koruk a Kr. u. IV. századba esik. Pontosan közli a velük talált érmek korát Engelmann, s ezekből megállapítható, hogy a IV. század közepétől kezdve jelentkeznek nagyobb számmal. A legújabb kisárpási sírok leletei (érmek és más tárgyak stb.) is megerősítik ezt.[2] A szentendrei ládaveret korára az a késő-római temető is rámutat, amelyben találták. De maguk a szentendrei veret díszítései szűkebb időpontot is adnak, ami a készítést — nem pedig a sírba-helyezés korát illeti. Constantinus császár kis portrait-ja, s a feliratos Hercules-ábrázolás mellett a hajófelvonulás, amelyet Crispus vezérletével hoztunk kapcsolatba, a Kr. u. IV. század III. évtizedét jelöli meg. Valószínűleg 324 és 326 közt készült. Crispust apja Pólában 326-ban megölette, s nem látszik valószínűnek, hogy a császárral szemben tanúsított loyalitást megsértsék egy Crispussal kapcsolatos esemény későbbi megörökítésével.

Ládavereteket ismerünk keletről és nyugatról is. A keletiek közt keresztény ábrázolás nincsen.[3] A pergamoni darabot nem számíthatjuk ide.[4] Technikailag azonosak a pannoniaiakkal, de művészeti szempontból egymással kapcsolatba nem hozhatók. Más, egy keleti gyár termékei. Rómából csak egy Jó Pásztort ábrázoló veretet ismerünk.[5]

A nyugati ládaveretek keresztény-jelenetes darabjai kevés lelőhelyre

[1] A Magyarországon talált ládavereteknek máris gazdag irodalmuk van. Paulovics István jelenleg egy önálló műben készíti elő az összes magyarországi leletek ismertetését, s ebben a sorozatban a még kiadatlan veretek (főleg pogányok!) legalább is olyan számmal lesznek képviselve, mint a kiadottak. Nem tartjuk azonban feleslegesnek, ha addig is, míg ez a mű megjelenik, legalább jegyzetben adjuk a már kiadott darabok főbb irodalmát: *Engelmann*, Roem. Mitt. XXIII, 1908, 349—367. ll. Ugyanez magyar nyelven Arch. Ért. XXVIII, 1908, 238—250. ll. Itt röviden ismerteti az 1908 előtt talált és a Magyar Nemzeti Múzeumba került ládaveretek irodalmát is. *Kenner*, Die archäologischen Funde römischer Zeit in Wien. 1897, Klny. «Geschichte der Stadt Wien». c. munka I. kötetéből 74—75. ll. 71—73. képek. *Rhé*, Múzeumi és Könyvtári Értesítő I.1907, 189—191. ll. *Supka*, Arch. Ért. XXXIV, 1914, 11—12. ll. *Kuzsinszky*, A Balaton környékének archaeologiája. 1920, 178—179. ll., 216. kép. *Volbach*, i. m., 22., sköv. ll. *Alföldi*, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. II. 1926, X. tábla, 1. kép. *Lovas*, Arch. Ért. XLI, 1927. 204—209. ll. 103—107. képek. *Paulovics*, Arch. Ért. XLI, 1927, 202—204. ll. *A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításai V.* Tíz év szerzeményei 1919—1928. 110. l. *Krüger*, Trierer Zeitschrift IV, 1929, 40—41. l., 2. kép. *Paulovics*, Arch. Ért. XLIX, 1936, 82 sköv. ll.

[2] *Paulovics*, Arch. Ért. XLI, 1927, 197. sköv. ll.

[3] *Strzygowski*, Koptische Kunst. 253. l. 9037—9038. számok; *Engelmann*, i. m., 361. l.; *Wulff*, Beschreibung III. 1, 822. szám.

[4] *Conze*, Altertümer von Pergamon I. 2., 324. l., 114. kép; Amtl. Ber. aus den königl. Kunstsammlungen 35, 1913, 43. l., 22. kép.

[5] *Wulff*, Beschreibung... II. 181. l., 824. szám; Egy-két kis töredék került a vatikáni Museo Cristianoba.

szorítkoznak (Mainz,[1] Köln,[2] Trier,[3] Vermand).[4] Ez utóbbiakat (a bonni múzeum pogány és keresztény jelenetes darabjait) Engelmann hajlandó lett volna pannoniai eredetűeknek tekinteni, mivel a rajnavidékieket azonosoknak tartotta a pannoniaiakkal. De megjegyezte, hogy ezzel nem állítja azt, hogy azok itt is készültek Pannoniában. «Ellenkezőleg, több jel arra vall, így a szoborábrázolások motívumai is, hogy ezek a ládácskák Keletről, valószínűleg Bizáncból származnak és onnan terjedtek el az akkor ismeretes egész világon». (Engelmann, i. m., 361. l.). Volbach a kölni daraboknak a vermandi darabokkal való szoros rokonságára mutat rá, valamint a galliai szarkofágok ikonografiailag egyező oráns típusaira, s gallaiai eredetüket (Rheims?) hangoztatja.[5] Ficker[6] és Neuss ezeket kölni gyártmányoknak nézik, bár az utóbbi rámutat a rajnavidéki daraboknak a belga provinciával való kapcsolataira is.[7] Ficker a trieri Paulinus-szarkofág vereteit trieri gyártmányoknak tartja. Így ami e nyugati csoport keletkezési helyét illeti, nagy választék áll rendelkezésünkre. Az azonban kétségtelen, hogy a Magyarországon talált keresztény ládaveretekkel nincsenek kapcsolatban.

A magyarországi ládaveretekről először Hampel jelentette ki,[8] hogy a pannoniai ízlést érdekesen illusztrálják a Kr. u. IV. században. Engelmann, mint fentebb láttuk, bizánci eredetűeknek tartotta ezeket. Supka a veretek közös gyárát nem ismeri el, egyeseket szíriaiaknak tart, másokat Konstantinápolyra visz vissza.[9] Volbach feltételezi, hogy lelhelyük közelében készültek. Ugyanaz a gyár, amely a mainzi Central-Museumba került keresztény ládaveretet készítette, szerinte pogány ábrázolású darabokat is gyártott, amelyek Dunapentelén kerültek elő, s a Magyar Nemzeti Múzeumon kívül ma a Central-Museumba (0.4653) s a berlini Völkerkunde-Museumba kerültek.[10]

[1] *Braun*, Altchristliches Relief. Bonn. Jb. XIII, 1848, 141. sköv. ll., V—VI. tábla; *Achelis*, Denkmäler altchristlicher Kunst in den Rheinlanden. Bonn. Jahrb. CXXVI, 1921, IX. 2. tábla; *Volbach*, Metallarbeiten... 24—25. ll., IV. tábla; *Lehner*, Führer durch das Provinzialmuseum in Bonn.[2] 1924, XXVIII. tábla; *Neuss*, Die Anfänge... 51. l., 28. kép.

[2] *Sammlung Niessen* I. 187. l., 3664. sz., képek a 234. lapon; *Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*. Köln VI, 1—2., 293., 299. ll., 139. ábra; *Volbach*, i. m., 25. l., IV. tábla; *Neuss*, i. m., 51. l., 31—32. ábra.— *Fr. Fremersdorf* szíves közléséből értesültem, hogy az utóbbi időben még eddig kiadatlan két ládaverettöredék került elő. Az egyik az Istenanyát Petrus és Paulus közt ábrázolja, egy másikon pedig a tüzeskemencében szenvedő három ifjú ábrázolásai szerepelnek. V. ö. *Germania* XV, 1931, 169 sköv. ll.

[3] *Becker*, Zu den am Rhein, in Trier und in Vermand gefundenen altchristlichen Bronzereliefs. Byz.-neugr. Jahrb. IV, 1923, 85. ll.; *Volbach*, i. m., 81—82. ll., IV. tábla. Germania XV, 1931, 169—175. ll., 6. kép.

[4] *Danicourt*, Rev. arch. 1896, 91. l., 19. ábra; *Eck*, Les deux cimetières Gallo-Romains de Vermand et de Saint Quentin. 1891, 203. sköv. ll., XIV. tábla; *J. Pilloy*, Études sur d'anciens lieux des sépultures dans l'Aisne, 1895, 13. l., tábla; *Neuss*, i. m., 29. kép.

[5] *Volbach*, i. m., 22., 24—25. ll.

[6] *Ficker*, Altchristliche Denkmäler und Anfänge des Christentums im Rheingebiet. 1914, 34. l.

[7] *Neuss*, Zeitschrift für christl. Kunst XXVIII, 1915, 110. l.; *Neuss*, Die Anfänge ... 51. sköv. ll.

[8] *Hampel*, Arch. Ért. XXII, 1902, 37. sköv. ll., különösen 47. l.

[9] *Supka*, Röm. Quartalschrift XXVII, 1913, 162. sköv. ll.

[10] *Volbach*, Metallarbeiten ... 22., 24. ll.

Szerintünk a *magyarországi keresztény ládaveretek a pogány ábrázolású veretekkel együtt több helyi, pannonniai gyár készítményei.*

Ha a keresztény jelenetes darabokat vizsgáljuk, akkor a szentendrei és császári darabok stilisztikailag szorosabban kapcsolódnak egymáshoz, s valószínűleg egy mester alkotásai. A császári darabon szerepel a Jó Pásztor, Dániel az oroszlánok vermében, a Hegyibeszéd és Izsák feláldozása (53-54. képek). Ezek is kerek medaillonban szerepelnek, s feltűnő a két Dániel-jeleneten az alak egyezése. Egy másik császári veret is,[1] amely egészen pogány mitologikus ábrázolású és a keresztény jelenetes ládaveret sírja melletti sírból való, e gyárból került ki. Ezen szerepel többek közt Pallas Athene, akinek beállítása megegyezik a szentendrei veret nagy medaillonjában ábrázolt Jupiter-tartású fiatal császáréval (v. ö. 35. képpel). Az istennő is ugyanolyan magas támlájú trónuson ül, balkezével sceptruma felső végét fogja, kinyujtott jobbjában pedig Nikét tartja. Engelmann már meg is jegyezte: «mivel öltönye testének felső részét is fedi, Athenére kell gondolnunk. Különben a fej és haj alkottsága alapján inkább az állítólagos Konstantinápolyba került olimpiai Zeus-szobor utánzására gondolhatnánk.[2] A dunapentelei (Intercisa) darabok egy másik helyi gyár vagy legalább is egy másik mester termékei. Ezt a Dániel-jelenet és a Kánai-csoda ábrázolásai mutatják meg legélesebben (18. kép). E két csoport közt azonban kapcsolat áll fenn. Mind a két csoport veretein szerepelnek az apotropaionok, amelyek a pogány ábrázolású darabokon is előjönnek.[3]

84. Péter és Pál apostolok medaillonba foglalt mellképe egy dunapentelei ládaveretről.

A szentendrei példány keresztény ábrázolásairól kimutatható, hogy azok a *Róma-városi keresztény művészet hatása alatt állanak.* Ez áll az intercisai csoportra is. Ez utóbbiak közül két darabon egy-egy medaillonban Péter és Pál apostolok egymás felé néző portrait-ja[4] is látható (84. kép) nevük maradványaival:

. . . *VLV.* és *.ETR* . . . Beckernek is feltűnt ez a medaillon, s az, hogy itt épp az a két apostol szerepel, akik Róma patrónusai, bár Itáliában éppen ilyen ládaveretek nincsenek.[5]

A pannoniai ládaveretekre jellemző, hogy a keresztény jelenetek, legalább az eddig ismeretes példányokon, sohasem tiszta keresztény környezetben jelennek meg. A szentendrei példánynál már láttuk ezt. Két intercisai darabon Meduza-fő és egy női portraitfej szerepel Péter és Pál apostolokat ábrázoló medaillon mellett, s köztük apotropaionok töltik

[1] *Hampel*, Arch. Ért. XXII, 1902, 37. sköv. ll., 14., 15. képek.

[2] *Engelmann*, i. m., 358. sköv. ll.

[3] Ilyenek pl. *Engelmann*, i. m., X. tábla. *Alföldi*, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II. 1926, X. tábla.

[4] Egy hasonló kettős portrait Péterrel és Pállal a *Museo cristiano* bronz diskusán Rómában szerepel. — Röm. Quartalschrift, 1888, 130. sköv. ll.; *De Rossi*, Bull. di arch. crist., 1864, l. 81; *Venturi*, Storia dell'arte italiana I, 1901, 417. l., 169. ábra.

[5] *Becker*, Byz.-neugr. Jahrb. IV, 1923, 90. l.

ki a teret (18. kép). Egy harmadik intercisai darabon a keresztény jelenetek mellett Orpheus is jelen van egy lemezkén, amelynek sarkaiban Nagy Constantinus-féle Krisztus-monogramm és galamb[1] jönnek elő, de ott találjuk még Jupitert kétszer, Minervát, Mercuriust kétszer, Marst háromszor.[2]

A császári ládavereteken a keresztény jelenetek mellett az évszakok és a hét istenségei fordulnak elő.[3]

A keresztény jeleneteknek szinkretisztikus vegyítése a pogány mitológiával, s az apotropaionok nagy szerepe a tartomány északi részének keresztény hitéletére világít reá. A mitologikus ábrázolások művészeti vizsgálata pedig a hellenisztikus keleti művészet Pannoniában való nagy térfoglalását mutatja.[4] Pannonia már a Duna mentén való fekvésénél fogva ütköző pontja lett Kelet és Nyugat érintkezésének. A keleti hatás már a Kr. u. II. századdal megkezdődött, s hogy a IV. században sem szűnt meg, azt a pannoniai ládaveretek díszítései is bizonyítják. A Duna mentén a keleti elem, a kisázsiai görög, szír, egyiptomi és zsidó nagy szerepet játszik.[5] A zsidók Esztergom és Dunapentele közt tömegesen telepedtek le.[6] A szírek Intercisában[7] egy külön kis telepet alkottak, s oly nagy volt a keleti elem összetartása, hogy a keleti származású katonák a tartomány más városából is szolgálati éveiknek letelte után ide vonulnak vissza honfitársaik közé.[8] A Pannoniába került keletiek közt előfordult keresztény is.[9] Így érthető, ilyen környezetben, hogy a keresztény ládavereteken a keleti babona is szóhoz jut az apotropaionok és a hét isteneinek ábrázolásaiban. De hogy egy keleti szektára gondoljunk, arra még elég adatunk nincs. A keresztény jelenetek mellett a mitológia istenei a keresztények szemében a démonokat képviselték,[10] amelyektől épp a vereteken ábrázolt ó- és újszövetségi jelenetek személyeihez intézett imával lehet megszabadulni[11], s a ládaveretek keresztény ábrázolásai is mutatják, hogy azok részben szepulkrális célokra készültek.

Ami a ládaveretek művészi, jellegzetes vonásainak eredetét illeti, helyesen utalt már Supka keletre, hellenisztikus mintaképekre, vagy Drexel, aki a

[1] A galamb ábrázolására v. ö. *Sühling*, Die Taube als religiöses Symbol im christlichen Altertum. 1930.

[2] *Supka*, i. m., II. ábra. Mi a 19. képünkön csak a keresztény jeleneteket adtuk vissza.

[3] *Hampel*, Arch. Ért. XXII, 1902, 38. sköv. ll., 12—13. képek; *Supka*, i. m., 1. kép. A mi 53—54. képeink e ládaveretnek csak a keresztény tárgyú ábrázolásait mutatják be.

[4] A pannoniai-római művészet irányváltozásaira útmutatást adnak a következő cikkek: *Kuzsinszky*, Magyarország emlékszerű maradványai a római korból. A Beöthy-féle: A művészetek története I. 513—542. ll.; *Hekler*, Österr. Jh. XV, 1912, 174. sköv. ll.; *Hekler*, Kunst und Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen. Strena Buliciana, 107—118. ll.; *Nagy L.*, Roem. Mitt. XLI, 1926, 79. sköv. ll.; *Nagy L.*, Magyarország a rómaiak korában. Magyarország Vereckétől napjainkig. I. 1930, 21—49. ll.

[5] V. ö. *J. Dobiáš*, Orientální vlény v rimskim Podunají. Mélange Bidlo, 1928.

[6] *CIL.* III 3688., 10,301., 10,599., 10,614.

[7] Irodalmára lásd: *Paulovics*, A dunapentelei római telep (Intercisa). (Die römische Ansiedelung von Dunapentele.) Archaeologia Hungarica. II, 1927.

[8] *Nagy L.*, Arch. Ért. XL. 1923—1926. 114—121. ll.

[9] *CIL.* III 4220.

[10] *Dieterich*, ΑΓΓΕΛΟΣ 1925, 1. sköv. ll.

[11] V. ö. *Michel*, Das Gebet und Bild in der frühchristlichen Kunst.

futó állatalakos kis mezőkben az alexandriai frizdekoráció utolsó megnyilvánulását látja.[1] Ilyen állatalakos kis mező szerepel a szentendrei lemezen, két dunapentelei darabon, a kisárpásin és több pogány-jelenetű ládavereten.[2] Volbach a Londonban levő Proiecta mennyegzői ládáján a csavartvonalas dísz felhasználását és az alakoknak árkádok alatt való megjelenését szíriai és keleti hatásokra viszi vissza, amelyek ezidőben Rómában találkoztak.[3] Ezek az utóbbi díszítő elemek a pannoniai ládikákon is jelentkeznek, amelyekre éppúgy jutottak el a Kr. u. IV. században, mint ahogy Pannoniában már korábban (a Kr. u. II. század II. felében vagy a III. században) is a hellenisztikus jelenetek jellegzetessé tették a pannoniai kőfaragó műhelyek termelését.

Pannoniában a IV. században virágzó helyi iparág a trébelt bronzlemezekkel dolgozó eljárás, amely sok idegenből jött munkást, félművészt is foglalkoztathatott, de valószínűbb, hogy a különböző művészi gócpontokból kapott mintalapok után dolgozott. Ezek a műhelyek nemcsak a faládikák díszítéseit állították elő. A ládavereteken látható figurális ábrázolásokat, ornamenseket felhasználják szíjvégekre, övdíszítésekre ugyanazon trébelő-tő segítségével kiverve. A lovasberényi, az egyik dunapentelei [4] vagy a szentistváni [5] ládaveretek kis Bellerophon-ábrázolásait megtalálhatjuk a szombathelyi városi és megyei múzeum és a budapesti Nemzeti Múzeum kis szíjvégein, vagy a zágrábi Nemzeti Múzeum római vaszabláján. A 85. képünkön bemutatjuk a pölöskei tőrhüvely egyik oldalának részletét,[6] amelyen kerek medaillonban egyszerűsített kompozícióban és kereszt nélkül látjuk a császári lemezen is előforduló *Hegyibeszéd* jelenetét, amint a trónuson ülő császár-Krisztus felé két kis alak közeledik.

A trébelt lemezek helyi készítése mellett bizonyít az is, hogy a ládikák legsűrűbb előfordulásai területén egy trébelő-tő is előkerült. Az Esztergomi Városi Múzeum gyüjteményében találtam egy trébelő-tövet, amely négyszögű gyöngysor-keretben Fortunát ábrázolja, amint egyik kezében a kormánylapátot fogja, a másikban pedig bőségszarút tart.[7] Ez kétséget kizáróan ilyen ládaveret díszítésének előállítására szolgált. A múzeum Némethy Lajos plébános gyüjteményével együtt kapta, aki évtizedekig volt Budapesten, ott aquincumi régiségeket gyüjtött, s csak nagyon kevés brigetiói tárgya volt. Ha ma már a lelőhelyét pontosan nem is állapíthatjuk meg, de mindenesetre a Közép-Duna folyása mellől való.[8]

[1] *Drexel*, Bonn. Jahrb. CXVIII, 1909, 224. l. Itt a trieri Paulinus-szarkofág hasonló vereteiről beszél (40. képünk). V. ö. *A.* Ξυγγόπουλος, Πλάξ τραπέζης χριστιανική. (Ἀρχ. Ἐφ.) 1914, 76—84. ll.

[2] Ilyen pogány veretek láthatók: *Hampel*, Arch. Ért. I, 1881, 141. l.; *Engelmann*, i. m., 355. l., 2. kép; *Rómer—Desjardins*, Monuments épigraphiques du Musée National Hongrois (Acta Musei Nationalis Hungarici). XIV; *Hampel*, Arch. Ért. XXII, 1902, 45. l., 15. kép.

[3] *Volbach*, i. m., 6. l.; *M. T. Tozzi*, Il tesoro di Projecta. Rivista di archeologia cristiana IX, 1932, 279—314. ll.

[4] *Engelmann*, i. m., X. tábla.

[5] *Rhé*, Múzeumi és Könyvtári Értesítő I., 1907, 189—191. ll.

[6] *Bella*, Arch. Ért. X. 1890, 362—364. ll.

[7] V. ö. vele a butumi ezüsttál ábrázolását. Arch. Anz. 1908, 159. l., 8. ábra.

[8] *Paulovics*, Arch. Ért. XLIX, 1936, 91. l., 71. kép.

Ládavereteink gyárát is e vidéken kell keresni. De ez a trébelt díszítő eljárás nagyobb multra nézett vissza a Duna völgyében.[1] A Dráva-Száva közén is már a korábbi századokban virágzott. Sirmium bronzművessége híres volt,[2] Sisciából pedig a Zágrábi Nemzeti Múzeum nagyon sok trébelt bronzlemezt őriz. Van köztük sok ólomrelieffel díszes is, amelyek a mi ládavereteinkkel szoros kapcsolatba hozhatók. Sisciának szerepére jellemző, hogy a pécsi ládavereten Róma istensége körül csoportosulnak egyrészt Konstantinápoly és Karthago, másrészt Nicomedia és Siscia.[3] Technikailag a mi ládavereteink körébe utalható a *tensa Capitolina* is, mely inkább a III. század első felébe helyezendő,[4] mint a II. század végére. Ennek a még pontosabban meg nem határozható műhelyével (Aquileia?) van kapcsolatban a délpannoniai bronzvereteket készítő műhelyek III. századi tevékenysége. A IV. században Dél-Pannoniából húzódik felfelé a trébelő bronzműhelyek tevékenysége, amely a Közép-Duna mentén a hellenisztikus művészet hagyományaival nemesíti meg darabjait. A bronzművesség virágzásának egyik jele az is, hogy a Duna vidékén 320 közt és 350 táján és Julianus alatt óriási mennyiségben utánozzák a bronz aprópénzt is, amelyek számos, elszórva jelentkező hamisító bandák alkotásai. Az egyik hamisítványcsoport vésnöke keresztény volt, aki, ahol csak tehette, a kereszt jelét használta.[5]

85. A pölöskei tőrhüvely részlete.

A ládaveretek gyárainak működése a IV. század vége felé szűnt meg. Az V. századi emlékek, amelyek nagyobb számmal ismeretesek a római birodalom más helyeiről, már új formával és új művészi szellemmel vannak telítve.

[1] V. ö. *Drexel*, Römische Paraderüstung. Strena Buliciana. 55—72. ll.; *Woelcke*, Germania XIV, 1930, 149—153. ll.; *Welkow*, Bulletin de l'Institut archéologique bulgare V, 1928, 13. sköv. ll., III—V. táblák.

[2] *Patsch*, Zur Geschichte von Sirmium. Strena Buliciana. 231. l.

[3] *Hampel*, Arch. Ért. I, 1881, 141. l.; *Engelmann*, i. m. 355. l., 2. kép. Teljes irodalmát is adja. Már *Mommsen* megjegyezte: «So hat auf die Aufnahme der letzgenannten Stadt ohne Zweifel die Herstellung des Geräths in Illyricum eingewirkt und wird kein verständiger Forscher die abenteuerlichen Kombinationen billigen, welche ein früherer Herausgeber daran geknüpft hat». V. ö. *Strzygowski*, Die Calenderbilder des Chronographen vom Jahre 354, 26. l.

[4] V. ö. *Paulovics*, Arch. Ért. XLVIII. 1935, 88—89. ll.

[5] *Alföldi*, Materialien zur Klassifizierung der gleichzeitigen Nachahmungen von römischen Münzen aus Ungarn und Nachbarländern. Numizmatikai Közlöny. XXV, 1926, 37—48. ll.

Bronz Krisztus-monogrammok.

A keresztény templom berendezéséhez tartoztak a díszes függőlámpák is. El voltak látva monogrammal *(signum Christi,* συνόχριστον*)*, amely nem egyéb, mint egy fogadalmi diskus. Ez egykor egy láncon lógott, s felül talán még egy feliratos tábla tartalmazta a fölajánló nevét, alsó fülére pedig egy vagy több bronzmécsest erősítettek. Az ilyen lámpákat a *Liber pontificalis* mint *lychni pensiles*-t említi[1], más nevük pedig *gabathae aureae signo christae.* Ilyen értelmezést adtak a hasonló monogrammos diskusoknak már de Rossi,[2] Venturi[3] és Swoboda[4] is, amikor igyekeztek az ilyen tárgyakat a Nagy Constantinus-féle labarumtól megkülönböztetni.

86. A Ráth-gyüjtemény bronz Krisztus-monogrammja.

Bonyhádi diskusunk a Krisztus-monogramm alakja után még a Kr. u. IV. századból való (12. kép).

Az ilyen bronz diskusokon gyakran van felírás is, amelyek vallásos rendeltetésüket bizonyítják. A legnevezetesebbek a poetoviói kandelaberdíszek feliratai. A nagyszebeni Bruckenthal-Múzeum diskusán EGO ZONOVIVS VOTVM POSVI felírás olvasható.[5] A Basilewski-gyüjtemény Rómából származó diskusa mellett egy kis függő, keretezett bronztáblán *(tabula ansata)* ezüst berakásos felirat olvasható : HERACLIDA . EPIS . SERVUS . DEI . FEC.[6], s ez kétségtelenné teszi, hogy az ajándék egy bazilika számára készült. A bonyhádi diskus kerete síma, s így a fogadalmi felirat a felső láncra erősített bronztáblácskán foglalt helyet, akárcsak mint Heraclida püspök ajándékán.

Hasonló, de kisebb monogrammos diskusok elég nagy számban ismeretesek. A Magyar Nemzeti Múzeum a *Ráth*-gyüjteményből szerzett egy kisebb darabot, amely a magyar régészeti irodalomban már régen ismeretes, a nélkül azonban, hogy helyét, rendeltetését felismerték volna.[7] (Képe a szöveg végén.) Ez csak 11 cm átmérőjű, s miként a bonyhádi példány, fent és lent karikával volt ellátva.

[1] *Duchesne* II, 78, 79.

[2] *de Rossi,* Bulletino 1871, 65., 160. ll., V., VI. tábla ; *u. az,* Catene monogrammatiche di metallo per appendere lampade nelle basiliche. Bull. 1890—91, 139. sköv. ll.

[3] *Venturi,* Storia dell'arte italiana I, 552. l. A 2. számú jegyzetben további irodalom.

[4] *Swoboda,* Bronzemonogramm Christi aus Aquileia. Konstantin der Grosse und seine Zeit. Herausgegeben von Dr. Franz Jos. Dölger. XIX. Supplementheft der Römischen Quartalschrift 1913, 296. sköv. ll.

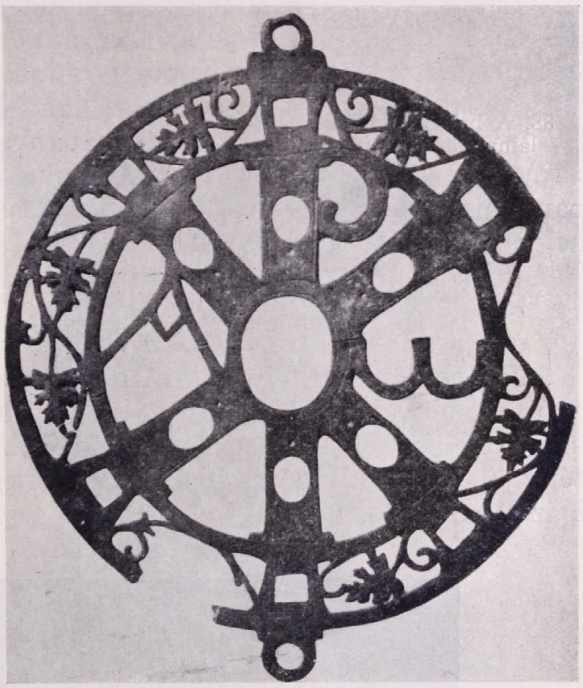
[5] *de Rossi,* Bull. 1871, 1. tábla.

[6] *de Rossi,* Epigrafe d'un sacro donario in lettere d'argento sopra tabelle di bronzo. Bull. 1871. V. tábla ; *Venturi,* i. m., 552. l. ; *Swoboda,* i. m., 273. l.

[7] *Czobor,* Arch. Ért. R. f. XIII. 1879. 169. sköv. ll. — *Czobor,* A ker. műarch. encycl. 179—180. ll., 101. ábra. — *Gyárfás,* i. m., 101. l., 11. ábra.

Rendeltetése mint a bonyhádié. A *Ráth*-gyüjteményből még egy másik bronz Krisztus-monogramm is került a Nemzeti Múzuemba (86. kép),[1] amelynek kerete nincsen, s a monogramm formája későbbi időre utal.

Ezeket a bronz-monogrammokat tévesen hozhatták eddig a labarummal kapcsolatba. Nagy Constantinusnak a labarumát legjobban vissza adja az aquileiai bronz-monogramm (87. kép), amelyet korábban tévesen annak is gondoltak.[2] Nagyságára nézve valamennyi monogramm közt a legnagyobb, átm. 38 cm, a karikákkal együtt 45 cm. Ez is egy *lychnus pensilis* díszítésére szolgált. Kerete áttört díszben szőlőleveleket, s hozzátartozó indát ábrázol, s köztük négyszögű keretekben egykor nemeskövek vagy azok utánzatai voltak befoglalva. Ugyanilyenek szerepeltek a betűk száraiban is, sőt a betűk keresztezéseinél a középen egy feltűnő nagy üres keret, egykor valószínűleg ábrázolással díszített követ tartalmazott (Krisztus képe?).[3] Ez a gemma-díszítés a legjellemzőbb sajátsága volt Nagy Constantinus aranyból készített labarumának is.[4] A légiók labarumainál azonban, mint azt a kőemlékek mutatják, a keretet babérkoszorú képezte és nem szőlőlevél, s miként a mi diskusaink, «*aere conflata*» voltak. Az aquileiai bronz-monogramm az A és Ω külön jelenléte miatt különben is későbbi Constantinus koránál.

87. Az aquileiai bronz Krisztus-monogramm.

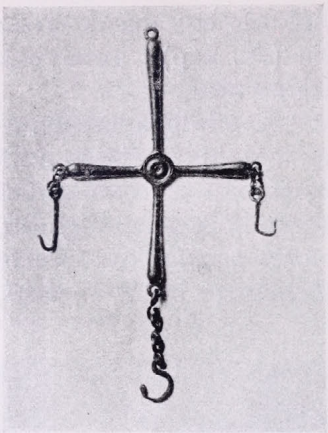
A pannoniai bronz-monogrammok közül legfiatalabb a brigetiói példány (88. kép), amely egyenes keresztalakú, és vízszintes szárának két végén karikák mutatják, hogy onnan egykor az A és Ω betűk csüngtek le. Ez a forma későbbi, s közeli analogiául hozhatunk hozzá korlátdíszítéseket pl. a teurniai templomból.

[1] Az előbbi példánnyal volt közösen ismertetve.

[2] Teljes irodalma és részletes ismertetése *Swobodánál*, i. m., 269. sköv. ll.

[3] Ilyet tételezett fel már *Garucci*, Sculture non cimeteriali. VI, 467, 7 alatt hoz egy analógiát a párizsi éremtárból. V. ö. *Swoboda*, i. m., 274. l.

[4] A labarumra vonatkozó irodalomból itt két utolsó cikket említünk csak. *Allard*, La date du Labarum Constantinien. Revue des quest. hist. 1914. 89—101; *Franchi de Cavallieri*, Ancora del Labaro descritto da Eusebio. Studi Romani 1914, 216—223. — V. ö. még *Grosse*, Labarum címszó a *Pauly-Wissowa*, Real-Encyclopädie, 23 HB., 240—242. ll.

88. A brigetiói ókeresztény lámpadísz maradványa.

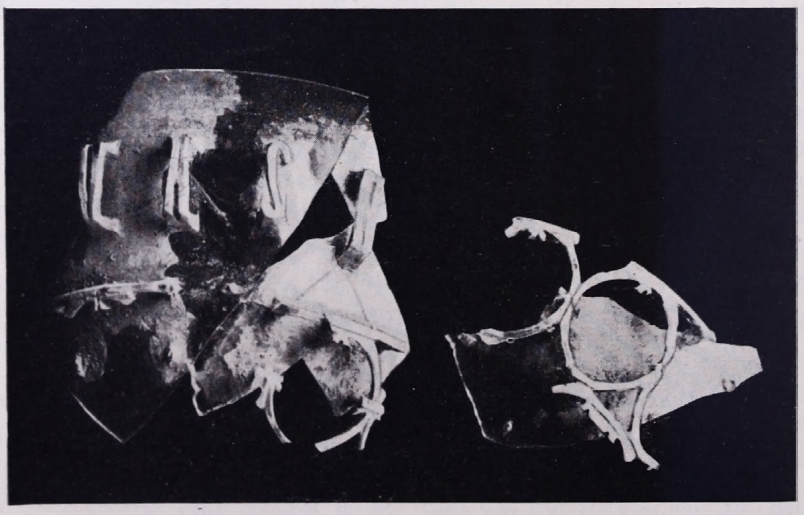
Természetesen ez is egy lámpadíszítés volt, és nagysága miatt egyházi rendeltetésére kell gondolnunk.

Mécsek.

A pannoniai ókeresztény mécseseknél eddigi ismereteink nyomán helyi gyártmányt felismerni nem sikerült. Az aquincumi mécsek részben Athénből, részben Rómából kerültek a Viharutcai temetőbe. Szórványos jelenlétük mellett úgy tekinthetjük őket, mint kegyeleti peregrinus tárgyakat, amelyek mindenüvé eljuthattak, éppúgy mint a szombathelyi múzeum zsidómécsese vagy Menas ampolnája. Nálunk Felső-Pannoniában az idő is előrehaladott volt már, hogy ilyeneket honilag készítsenek. A délnyugat-pannoniai rossz kivitelű, későrómai mécsesekről gondolhatjuk talán azt, hogy helyben is készítették azokat.

Üveg.

Pannoniának a nyugattal való negyedik századi kapcsolataira utalnak az üvegedények is. Ezek közül első helyen említjük a «*vasa diatreta*», vagyis az áttört díszű üvegserlegeket. Ezek Kölnből kerültek Pannoniába. Keresztény jellegüket mindössze a brigetiói serleg *VI* [*VAS*] *I* [*N DEO?*] kitétele igazolhatná (89. kép).

89. A brigetiói áttört díszű pohár maradványa.

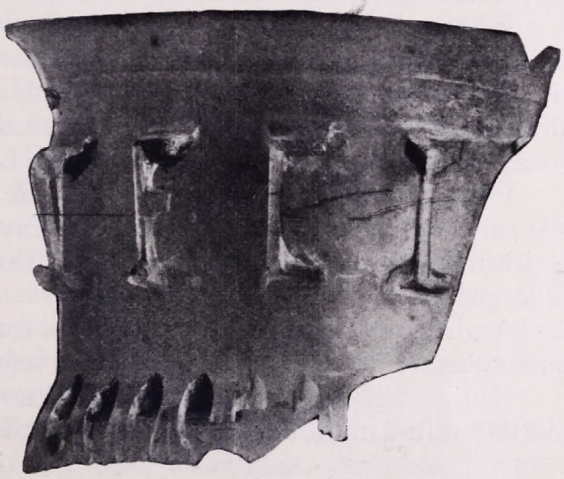
Kétes a keresztény jellege a csak fejérmegyei lelhellyel jelzett, s a Magyar Nemzeti Múzeumba került *vas diatretum*nak.[1] Megmaradt feliratát FELI . . . többféleképpen egészíthetjük ki (90. kép).

A tácfövenypusztai romok között is találtak vasa diatreta töredékeket, amelyek azonban minden keresztény jelleget nélkülöznek.[2]

A kisplasztikai tárgyakat, miként a pécsi császármellképet, hasonlókép idegenből importálták. Ugyanez áll fent a Krisztus-monogrammal díszített gyűrűkre, valamint a carnuntumi gyűrűkőbe faragott Jó Pásztor ábrázolására is.

VI. Történeti összefoglalás.

Magyarország területére Pannonia-tartománynak kb. ép azok a részei esnek, *Valeria* és *Pannonia prima*, amelyeknek egyházi szervezeteiről legkevesebbet tudunk. Vele szemben a déli rész, *Savia* és *Pannonia secunda* jelentős szerepet játszott a nyugati orthodoxia és a keleti ariánizmus közötti küzdelemben. A pannoniai egyházak szerepét egyháztörténeti szempontból legutóbb összefoglalóan tárgyalta Zeiller[3], s vannak egyes magyarnyelvű művek is, amelyeket Balics és Balogh írt, s fontosak Nagy Tibor dolgozatai.[4] Cserbenhagynak azonban az irodalmi adatok, ha a Dráva—Száva közétől északra jövünk. Valeriából nem ismerünk mártírokat sem, s egyházi szervezetéről sincs adatunk. Az ariánizmus azonban itt is nagyon befészkelte magát, s erre vetnek fényt Ambrosius 378-ból való szavai: «*Nonne de Thraciae partibus per Ripensem Daciam et Mysiam omnemque Valeriam Pannoniorum totum illum limitem sacrilegis pariter vocibus et barbaricis motibus audivimus inhorrentem?*»[5] Valeria neve jóval később előfordul még lirinai Szent Antal életrajzában,

90. Fejérmegyei vas diatretum töredéke.

[1] V. ö. *Nagy L.*, már föntebb idézett művét, a vas diatretumokról.

[2] *Marosi A.* a Székesfehérvári Szemlében a keresztény templom leírásával kapcsolatban képét is hozza. (III—IV. 1934, 66 l., 6 kép.)

[3] Les origines chrétiennes dans les provinces Danubiennes de l'empire romain. 1918.

[4] *Balics*, A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig. 1901—. *Balogh*, Pannonia őskereszténysége I. (Szent István könyvek 102, 1932.) — *Nagy T.*, Az eusebianus reakció stb. (Regnum, 1936, 25. sköv. ll.) — Orthodoxia és eretnekség stb. (Történetírás, I, 1937, 113 sköv. ll.)

[5] *De fide* II, 140 = *Migne*, L. 16, 613.

amelyet Ennodius írt meg.[1] Itt városnévként szerepel a tartomány helyett, s az életrajzíró ezen későbbi kor zavaros viszonyaiban (említi Szent Severinus halálát † 482), összetévesztette Noricummal.[2] Itt csak annyit említhetünk meg, hogy Zeiller természetesnek veszi, hogy Sopianae-ban, ahol az emlékek keresztény hitközségre mutatnak, püspökség létezett.[3]

Pannonia prima legnevezetesebb helye Sabaria. Már említett vértanúin kívül a tours-i püspök, Martinus életrajzából kapunk rávonatkozó adatokat, hogy mennyire dühöngött ott is az ariánizmus, s az életrajzból lehet arra is következtetni, hogy püspöki székhely volt[4] Keresztény gyülekezete már népes volt Quirinus sisciai püspök mártiromsága évében. Ugyancsak Quirinus aktáiból értesülünk a *civitas Scarabatensis*-ről, azaz Scarbantiáról, ahol szintén keresztény hívek vannak.[5]

Scarbantiát püspöki helynek veszi Zeiller az 579-i gradói zsinaton résztvevő *Vigilius Scaravicensis* alapján.[6] Ezt elveti már Balics is, s legutóbb Egger mutatott rá ennek a feltevésnek a tarthatatlanságára.[7]

Kubitschek[8] és Egger[9] szerint a politikai viszonyok nem kedveztek a keresztény organizáció elterjedésének. A IV. századvégi belső zavaros viszonyoknak, a római elem erős infiltrációjának a germánok és más barbár törzsök által, s ennek az egész tartományra érvényes rajzát Amantius joviai püspök életrajzában mutatja be Egger.[10]

Pannonia prima nyugati részéről, de Magyarországon kívül, ismerünk már oly emlékeket, amelyek keresztény hitközségekre engednek következtetni. Ilyenek ismeretesek már Donnerskirchenből,[11] Au am Leithaberge[12] és Carnuntumból.[13]

Az irodalmi hagyományból és az emlékekből megállapítható, hogy a kereszténység elég későn kezd elterjedni a tartomány északi részein.[14]

Kubitschek szerint az államhatalom a III. sz. második felétől minden gondját minél inkább a birodalmi határra összpontosította, annál akadály-

[1] *Mon. German. Hist.* Auct. Antiqu. VII, 186. *Benedicitur indivisa trinitas, deus noster, qui servum suum Antonium tanta virtutum dote sublimen circa Danubii fluminis ripas in civitate Valeria Secundino patre lucis huius ianuam iussit intrare . . .*

[2] V. ö. *Balics*, i. m., 187. l. — *Zeiller*, i. m., 131—132. l. — Többen az életrajzban említett Constantius püspökben pannoniai püspököt láttak.

[3] *Zeiller*, i. m., 142. l.

[4] *Sulpit. Sev.* Vita Martini. 4, CSEL. I. 116. l.

[5] *Ruinart*, 523.

[6] *Zeiller*, i. m., 142., 394.

[7] *Balics*, i. m., 158. l. — *Egger*, Frühchristliche Kirchenbauten. 137—138. l. — *U. az*, R. L. i. Ö. XVI, 1926, 108—109. hasáb.

[8] *Kubitschek*, Zur Frage der Ausbreitung des Christentums in Pannonien. Blättern des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich 1897. 168—188. ll. — *Kubitschek*, Römerfunde von Eisenstadt. 54. sköv. ll.

[9] *Egger*, R. L. i. Ö. XVI, 1926, 106. sköv. hasáb.

[10] *Egger*, Amantius, ein Bischof von Jovia. Österr. Jh. XXI—XXII 1922, Beibl. 327. sköv. ll.

[11] *Kubitschek*, Römerfunde von Eisenstadt 48. sköv. ll.

[12] *Schober*, Österr. Jh. XVII. 1914, 253. sköv. ll. — *Nowotny*, 15. Bericht. röm.-germ. Kommission. 163. l.

[13] *Deimel*, Christliche Römerfunde in Carnuntum. (Heft VIII der Studien und Mitteilungen aus dem kirchengeschichtlichen Seminar der theolog. Fakultät in Wien 1911.) — *Kubitschek—Frankfurter*, Führer durch Carnuntum. 112. l. és Römerfunde von Eisenstadt. 56—57. ll. — *Egger*, R. L. i. Ö. XVI, 1926, 105. sköv. hasáb.

[14] Így vélekedik *Harnack*, Mission und Ausbreitung des Christentums,[3] 1915, 243., 437. ll.

talanabbul tudott a kereszténység a belső részeken elterjedni![1] Ezt mutatja Szombathely, a Balaton vidéke és Pécs esete is. Pannonia nyugati részén a kereszténység terjedését elősegíthette a poetoviói Victorinus irodalmi működése is.[2] Ama nagy fellélegzés nyomán, amely a milánói constitutio nyomában járt, a limesmenti vidékeken, így a Dunamentén is lassan megalakulnak a keresztény egyházközségek. Ez a fellendülés Nagy Constantinus uralmával kezdődik. Az ő Duna—Tisza-közi háborúi eredményezhették, hogy a kereszténység ott is elterjedhetett, amit pl. a kecskeméti és a dunapataji gyűrűk bizonyítanak.[3] A keresztények közt is nagyon elterjedt a Constantinus-dinasztiával szemben megnyilvánuló császártisztelet, amit két keresztény ládaveret is bizonyít (32. és 21. képek). A keleti mysterium-kultuszok elterjedésének a kereszténységre való hatása csak felületes volt, ezt épp vallásunk elzártsága magyarázza,[4] de a keresztény művészeti emléken, pl. a ládavereteken egy bizonyos fokú kereszténypogány szinkretizmus vehető mégis észre. A keleti hatások legerősebben a dunamenti helyeken jelentkeznek, a tartomány belsejében emlékük is kevesebb maradt fenn. — A Dunamentéről van a legtöbb feliratos emlékünk keleti származású emberekről, s Dunapentele *(Intercisa)* és Esztergom *(Solva)* közt a zsidók is nagyobb számban telepedtek le. Emlékeire v. ö. *Diehl*, 4896., 4918., 4958. és CIL. III. 10,301.[5] E vidéken a zsidóknak is lehetett egy temetőjük, akárcsak Salonában a városon kívül.[6]

De a kereszténység terjedése még a kedvező körülmények közt sem volt nagymérvű, a lakosság majoritását a Drávától északra sohsem érte el. Julianus még komolyan gondolhatott arra, hogy a régi istenek tiszteletét visszaállítja. Erre mutat egy mursai felirat, melyet tiszteletére emeltek, s ezen az *ob deleta vitia |temporum preteri|torum* kifejezés Domaszewski szerint a *perniciosa christianorum superstitio*-ra vonatkozik.

Pannonia legfőbb püspöki széke a sirmiumi volt, amely a hit terjesztése szempontjából nagy szerepet vitt, főleg Valeria számára. Azonban Sirmium szerepét ezideig túlbecsülték,[7] ami a pannoniai viszonyokat illeti. Van egy nagyobberejű központ, amely az ariánizmust képviselő pannoniai püspökségekkel szemben sohsem adta fel a harcot, ez Aquileia metropolis, amely az Ambrosius- féle orthodoxia szolgálatában áll, s végül diadalt is arat. Ennek a győzelemnek egyik fejezetét a 378-i sirmiumi püspökválasztás képezi, amikor Ambrosius maga személyesen jön el, hogy orthodox jelöltjét, Anemiust püspöki székbe juttassa.[8]

[1] *Kubitschek*, i. m., 21. l.

[2] V. ö. *Zeiller*, i. m., 73. l.

[3] V. ö. *Patsch*, Beiträge zur Völkerkunde von Südeuropa III, 1. 16—17. ll. (Sitzungsberichte der Akad. der Wiss. in Wien, 208. köt. 2. Abh.)

[4] A viszony köztük olyan lehetett, mint a Rajna vidékén. V. ö. *Lehner*, Orientalische Mysterienkulte im römischen Rheinlande. Bonn. Jahrb. 129, 1924, 66. l.

[5] V. ö. *Kubitschek*, i. m., 9—10. ll.

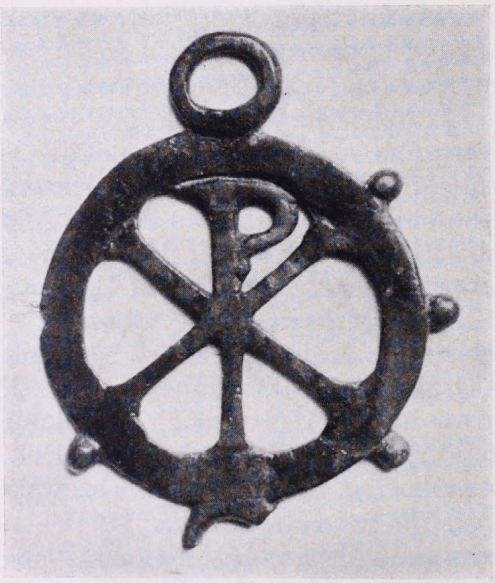
[6] V. ö. *Vulič*, Jeorejski spomenići u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu. Vješnik za archeologiju i historiju dalmatinszku (Bulletin. d'archéologie et d'histoire dalmate. 49, 1926—27, 106—111. ll.)

[7] Így pl. *Balics*, i. m., 10. l. — *Deimel*, i. m., 17. l.

[8] V. ö. *Egger*, Österr. Jh 21—22, 1922, Beibl. 334. sköv. ll. ; v. ö. *Nagy Tibor* id. művét.

Ennek az északitáliai és Aquileiából jövő hatásnak nemcsak az egyház beléletében és történeti eseményeiben van meg a nyoma, a pannoniai keresztény-római emlékanyag is magán viseli Észak-Itáliával és Aquileia-val való kapcsolatát. Ez a kapcsolat Valeriában azonban a limes elvesztése miatt hamarább szakad meg, mint a tartomány belsejével vagy a nyugati részével. Savaria pl. az V. században is még virágzó város lehetett, erre mutat az, hogy amikor a földrengés 454-ben rombadöntötte, érdemesnek tartották a felemlítésre.[1]

Más a helyzet a Dráva—Száva közén. Ott a kereszténység továbbvirágzott egész az avar betörésig, amikor nagyrészük Salonába menekül. Földrajzi helyzeténél fogva itt erős volt a keleti befolyás, már a politikai függés miatt is. Innen kiindulva kell keresni a kontinuitást a római és a népvándorláskori kereszténység között, amelyre már éles meglátással a fenéki és pécsi leletekkel kapcsolatban rávilágított Alföldi András.

Bronz Krisztus-monogramm a Ráth-gyüjteményből.

Valeria egyházainál tovább él a nyugati részek kereszténysége. Politikailag ez utóbbiak már részben nem tartoznak Pannoniához. Noricum belsejében a keresztény hitközségek tovább virágoztak, Szent Severinus hatalmas összefogó ereje és szentéletű példája által.

Az újabb települések úgy a Dunamentén, s még inkább Pannonia nyugati részén kontinuitást tudtak felmutatni. Pestnél említettük, hogy a római vár Taksony vezér idejében is épen állt, mert a népvándorláskori népeknek nem állt útjába, s rajta csak keresztülfutottak. Így érthetjük meg, hogy Pest vára is fennállott Taksony vezér idejében, s ez áll a többi dunamenti táborokra is. A római kontinuitásnak ausztriai példáira Nowotny mutatott rá.[2]

A Budapest-környéki limes kutatásaink alkalmával arra a megállapításra jutottunk, hogy ezek legnagyobb részben csak a XIV. századi nagy, Zsigmond korával kezdődő építészeti fellendülés idejében mentek tönkre.

[1] Az V. század közepén, valószínűleg a húnok kalandozásai alkalmával került Sabariából Galliába egy fiatal keresztény Leonianus, aki később Vienne-ben szerzetesi szent élete miatt nagy becsülésnek örvendett. Későkori sírirata ránkmaradt. *Schoenwisner*, Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem. 1791. 192—193. ll. — *Allmer—Terrebasse*, Inscriptions antiques et du Moyen Age de Vienne. Deuxième partie I. 53—66. ll., No. 332., 47. tábla, 332.

[2] *Nowotny*, 15. Bericht röm.-germ. Komm. 1924, 168—169. ll.